

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ.: ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2019-2020

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
της ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΣΑΤΣΑΡΩΝΗ
A.M.: 7340011819004

Η ΜΙΣΘΟΔΟΣΙΑ ΤΟΥ ΕΦΗΜΕΡΙΑΚΟΥ ΚΛΗΡΟΥΣΤΟ
ΝΕΩΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Επιβλέπων:

α) ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Αθήνα, Νοέμβριος 2020

Copyright © [*Τσατσαρώνη Αντιγόνη, 17 Μαρτίου 2021*]

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πίνακας συντομογραφιών.....	4
Πίνακας κυριότερης βιβλιογραφίας.....	5
Πρόλογος	6

Εισαγωγή

§1 Περί Εφημερίων.....	7
§2 Ο βιοπορισμός του κλήρου σύμφωνα με τους Ιερούς Κανόνες	8

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Ιστορική προσέγγιση

§3 Περίοδος 1821-1832... ..	10
§4 Περίοδος 1833-1908... ..	13
§5 Περίοδος 1909-1929... ..	16
§6 Περίοδος 1930-1944	18

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Δογματική προσέγγιση

Τίτλος Α΄

Το νομοθετικό και νομολογιακό πλαίσιο

§7 Ο Α.Ν. 536/1945.....	23
§8 Η Σύμβαση του 1952... ..	27
§9 Ο Α.Ν. 469/1968.....	30
§10 Νόμος 3220/2004.....	33
§11 Μνημονιακές τροποποιήσεις	36
§12 Νομολογία Εθνικών Δικαστηρίων για ζητήματα μισθοδοσίας.....	38
§13 Η νομική φύση της μισθοδοσίας.....	41

Τίτλος Β΄
Ειδικά ζητήματα

§14 Μισθοδοσία και δημοσιοϋπαλληλική σχέση	43
§15 Αναθεώρηση του Συντάγματος και μισθοδοσία	45
Σχολιασμός – Συμπεράσματα	48
Βιβλιογραφία	52

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΔΠρΑΘ: Διοικητικό Πρωτοδικείο Αθηνών

Εφημέριος: Περιοδικό Εφημέριος

Εκκλησία: Περιοδικό Εκκλησία – Μηνιαία Έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος

Επ: επόμενα

Ε.Σ.Δ.Α: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Ε.τ.Κ.: Εφημερίδα της Κυβέρνησης

ΙΝΣΠΟΛ: Ινστιτούτο Συντηρητικής Πολιτικής

κ.α.: κι άλλα

κ.λ.π.: και λοιπά

Κ.Χ.: Καταστατικός Χάρτης Εκκλησίας της Ελλάδος

Ν.: Νόμος

Νομοκανονικά: Περιοδικό «ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ» – Επιθεώρησης Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου

ΝΟΜΟΣ: Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών «ΝΟΜΟΣ»

Ν.Π.Δ.Δ.: Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου

Σ.: Σύνταγμα

Σελ: Σελίδα

Σ.τ.Ε.: Συμβούλιο της Επικρατείας

Τεύχ.: Τεύχος

Τομ.: Τόμος

Υ.Α.: Υπουργική Απόφαση

Υπόσ: Υποσημείωση

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΡΙΟΤΕΡΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Γ.Ι.ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Κανονισμοί = ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ Οι Κανονισμοί «Περί Εφημερίων και Διακόνων» των Εκκλησιών Ελλάδος (230/2012) και Κρήτης (1/2013): Συγκριτική Επισκόπηση, Τιμητικός Τόμος για τα 50 χρόνια των Τακτικών Διοικητικών Δικαστών, Ένωση Διοικητικών Δικαστών, 2015 σελ.323-346

ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β΄, Εκκλησιαστική περιουσία και Μισθοδοσία = ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ Β΄, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, Εκκλησιαστική περιουσία και Μισθοδοσία του κλήρου, Αθήναι, 2012

ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β΄, Η μισθοδοσία = ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ Β΄, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, Η μισθοδοσία του εφημεριακού κλήρου στην Ελλάδα, Εκδ. Κρήνη, Αθήνα 2015

Ι.Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Μαθήματα = ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Ι., Μαθήματα Εκκλησιαστικού Δικαίου (με τη συνεργασία Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ), Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2020

Σ. ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, Η μισθοδοσία του κλήρου = ΜΗΤΡΑΛΕΞΗΣ Σ, Η μισθοδοσία του κλήρου και η συνάρτησή της με την εκκλησιαστική περιουσία, ΙΝΣΠΟΛ 2016

Σύνταγμα Ιερών Κανόνων = ΡΑΛΛΗΣ Γ.Α. και Μ. ΠΟΤΛΗΣ, Σύνταγμα των Θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων και των ιερών οικουμενικών και τοπικών συνόδων και των κατά μέρος αγίων πατέρων..., τ.2, Αθήνησι: Εκ της τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος, 1852-1859

Β.Χ.ΤΡΟΜΠΟΥΚΗ, Έσοδα και Φορολόγηση = ΤΡΟΜΠΟΥΚΗΣ Β.Χ., Τα έσοδα και η φορολόγηση του κλήρου, ΕπιστΕπετ Ανώτατης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Βελλάς Ιωαννίνων, τ. Ε΄(2009), σ. 599-628,

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Η εκκλησιαστική περιουσία, = ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΖΑΦΕΙΡΗ, Μητροπολίτου Περιστερίου, Η εκκλησιαστική Περιουσία και η Μισθοδοσία του Ιερού Κλήρου, η Εκκλησιαστική Εκπαίδευσης και η Σημερινή Ιεραρχία, Εισήγησις, Αθήναι 2012

Πρόλογος

Ο βιοπορισμός και η μισθοδοσία του εφημεριακού κλήρου είναι ένα φλέγον ζήτημα, το οποίο βρίσκεται από την δημιουργία του νεότερου Ελληνικού κράτους στο επίκεντρο των συζητήσεων που αφορούν τις σχέσεις Εκκλησίας-Κράτους. Πέρασε διά πυρός και σιδήρου μέχρι η Πολιτεία να αποφασίσει τελικά το 2004 να κάνει μέρος του ετήσιου προϋπολογισμού της την μισθοδοσία των ιερέων της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας της Ελλάδος.

Η παρούσα διπλωματική εργασία αποσκοπεί στο να συμβάλλει στην συστηματική επεξεργασία των σχετικών προβλημάτων και στην παρουσίαση τους σε συνάρτηση με τις εκάστοτε ιστορικές συγκυρίες και τις σχέσεις Εκκλησίας – Κράτους. Δομείται σε δύο μέρη. Το πρώτο αφιερώνεται στην σε μία προσπάθεια ιστορικής παρουσίασης του μισθολογικού καθεστώτος των θρησκευτικών λειτουργών της Ορθόδοξου Εκκλησίας στον ελλαδικό χώρο, ενώ το δεύτερο παρουσιάζει το νομοθετικό και νομολογιακό πλαίσιο της μισθοδοσίας του εφημεριακού κλήρου και τα ειδικότερα ζητήματα που προκύπτουν από αυτό.

Για την ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας οφείλω να εκφράσω ευχαριστίες στον επιβλέποντα Καθηγητή μου κ. Ανδρουτσόπουλο Γεώργιο για τις πολύτιμες παρεμβάσεις του αλλά και την βαθύτατη ευγνωμοσύνη μου στον Ομότιμο Καθηγητή Εκκλησιαστικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Ιωάννη Κονιδάρη, ο οποίος με ενέπνευσε να ακολουθήσω τον νομικό κλάδο του Εκκλησιαστικού Δικαίου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

§1. Περί Εφημερίων

Ιερωσύνη είναι το θεοσύστατο μυστήριο, κατά το οποίο οι επιθυμούντες να προσέλθουν στις τάξεις του ιερού κλήρου προβιβάζονται δια της χειροτονίας από επισκόπους σε έναν από τους τρεις ιερατικούς βαθμούς, διάκονο, πρεσβύτερο και επίσκοπο. Ενώ δε τους ιερείς και διακόνους χειροτονεί ένας επίσκοπος, τον επίσκοπο χειροτονούν δύο ή και περισσότεροι επίσκοποι. Ο κλήρος διακρίνεται σε ανώτερο και κατώτερο¹ Οι βαθμοί της ιερωσύνης είναι τρεις, ο επίσκοπος, ο πρεσβύτερος και ο διάκονος.²

Εφημέριος καλείται ο κληρικός της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος, ο οποίος φέρει τον βαθμό του πρεσβυτέρου, μεριμνά για τη λατρευτική και πνευματική ζωή των ενοριτών, καθώς και για κάθε ζήτημα που αφορά στην υλική και πνευματική πρόοδο της Ενορίας και προεδρεύει του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου.³ Οι Εφημέριοι διακρίνονται σε τακτικούς και έκτακτους. Η βασική διαφορά μεταξύ των δύο κατηγοριών είναι ότι ως τακτικοί Εφημέριοι διορίζονται έγγαμοι πρεσβύτεροι, ως έκτακτοι δε, ή προσωρινοί, κατ' εξαίρεση και άγαμοι. Έγγαμοι πάντως πρεσβύτεροι, οι οποίοι υπηρετούν πέραν της πενταετίας σε οργανική εφημεριακή θέση, καθίστανται αυτοδικαίως τακτικοί (άρθρο 37 § 3 Κ.Χ.).⁴

Οι εφημέριοι, ως φυσικά πρόσωπα, υποκείμενα δικαιωμάτων αλλά και υποχρεώσεων. Έργο τους και διακόνημα είναι να αφήσουν όλα τα εγκόσμια προκειμένου να αφοσιωθούν στο έργο της Εκκλησίας. Έχουν την ανάγκη, όμως, εσόδων για την κάλυψη των βιοτικών τους αναγκών και η Εκκλησία πρέπει να φροντίζει ώστε ο κληρικός να γνωρίζει ότι θα έχει υλική στήριξη.⁵ Αμείβονται κυρίως από την άσκηση των ιερατικών τους καθηκόντων, αλλά αυτό ποτέ δεν πρέπει να λογίζεται ως

¹ Για την πορεία διαμόρφωσης του κλήρου βλ. Σ.Ν.ΤΡΩΙΑΝΟΥ-Γ.Α.ΠΟΥΛΗ, Εκκλησιαστικό Δίκαιο, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σακκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 2003, σελ.210-213

² Α.ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Απαντήσεις σε ερωτήματα δογματικά: Ιερωσύνη*, εκδ. Αποστολική Διακονία, 1997, σελ. 172-178. Εδώ, σελ. 172

³ Βλ. Ι.Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Μαθήματα*, σελ. 241 και Γ.Ι.ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Κανονισμοί*, σελ. 47

⁴ Ι.Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Μαθήματα*, σελ. 241

⁵ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Η εκκλησιαστική περιουσία*, σελ.5-5

αντάλλαγμα της Θείας Χάριτος που διαχειρίζονται οι ιερείς, διότι τότε θα πληρούνταν τόσο η υποκειμενική όσο και η αντικειμενική υπόσταση του αδικήματος της σιμωνίας.⁶

§2 Ο βιοπορισμός του κλήρου σύμφωνα με τους Ιερούς Κανόνες

Η Εκκλησία από τα πρώτα χρόνια της ιστορικής της πορείας εκλήθη να αντιμετωπίσει τις υλικές ανάγκες της, μέρος των οποίων αποτέλεσαν και οι ανάγκες του κλήρου της. Ο ίδιος ο Χριστός με τους μαθητές Του τηρούσε ταμείο το «γλωσσόκομον»⁷, για την κάλυψη των βιοτικών τους αναγκών,⁸ ενώ αποστέλλοντας τους μαθητές Του στις πόλεις του Ισραήλ για να κηρύξουν τους προέτρεπε να μην μεριμνούν για τη συντήρησή τους, διότι τρέφονται από αυτούς, στους οποίους κηρύττουν το θείο λόγο,⁹ κάτι όμως που αποδεικνύει επιπλέον ότι αν για κάποιο λόγο χρειαστεί να παραμείνει στον ίδιο τόπο για μεγαλύτερο διάστημα θα πρέπει να εργαστεί και να μεριμνήσει ο ίδιος για την τροφή του¹⁰.

Τα τέλη του 1^{ου} αιώνα μεγάλη σημασία δινόταν από την Εκκλησία στις λεγόμενες «απαρχές» από τις οποίες το ποίμνιο συντηρούσε τους ποιμένες του. Απαρχές¹¹ ονομάζονταν τα πρώτα προϊόντα της αγροτικής και κτηνοτροφικής παραγωγής των πιστών, τα οποία σύμφωνα με την «Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων» ανήκουν στους λειτουργούς του Θεού και στους πένητας της κοινότητας.¹² Το κυριότερο όμως έσοδο τους προερχόταν από την παράλληλη άσκηση βιοποριστικού επαγγέλματος.¹³

Η ιδιότητα του κληρικού, ωστόσο, δεν επιτρέπει την άσκηση οπουδήποτε επαγγέλματος. Κατά τους στ¹⁴ και πα¹⁵ αποστολικούς κανόνες, απαγορεύεται, με

⁶ Β.Χ. ΤΡΟΜΠΟΥΚΗ, *Έσοδα και Φορολόγηση*, σελ. 599

⁷ Ιω. 12,6 και 13,29

⁸ Β.Χ. ΤΡΟΜΠΟΥΚΗΣ, *Έσοδα και φορολόγηση*, σελ. 600-601.

⁹ Μθ. 10, 9-12 και Λκ. 10,4-9

¹⁰ Βλ. αναλυτικά Δ. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗ, Ο βιοπορισμός του κλήρου κατά τις επιταγές της Καινής Διαθήκης, *Κόσμος – Επιστημονικό Περιοδικό του Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 2016, σελ. 259επ

¹¹ Δώρα του θυσιαστηρίου, καρποφορίες, μηνιαία, βλ. αναλυτικά σε Ε.Π. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Τα οικονομικά του έγγαμου κλήρου στο Βυζάντιο, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1986, σελ. 27επ

¹² Δ. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗ, Ο βιοπορισμός και η παράλληλη εργασία των κληρικών κατά τους ιερούς κανόνες, *Κόσμος – Επιστημονικό Περιοδικό του Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 2017, σελ. 207-208

¹³ Βλ. Β.Χ. ΤΡΟΜΠΟΥΚΗΣ, *Έσοδα και φορολόγηση*, σελ. 601 και Πράξεων των Αποστόλων 20,33-35η

¹⁴ Κανών στ' Αποστόλων, *Σύνταγμα Ιερών Κανόνων*, σελ. 9

¹⁵ Κανών πα' Αποστόλων, *Σύνταγμα Ιερών Κανόνων*, σελ. 104

απειλή καθαίρεσης, η ενασχόληση των κληρικών με τις κοσμικές φροντίδες. Πιο συγκεκριμένα, δεν επιτρέπεται ο κληρικός να εμπλέκεται σε εργασίες που έχουν έντονα κοσμικό χαρακτήρα ή μπορεί να τους εμπλέξουν σε έριδες και αντεγκλήσεις.

Ο γ' κανόνας της Δ' Οικουμενικής Συνόδου¹⁶ προχωρεί σε ορισμό των κυριότερων επαγγελματικών ασχολιών που η άσκηση τους δεν συνάδει με την ιερωσύνη τους. Συγκεκριμένα, απαγορεύει τη μίσθωση ξένων κτημάτων, την ανάληψη διαχείρισης περιουσιών και την εργολαβία κοσμικών πραγμάτων, ενώ συναφής είναι και ο ιστ' (ιη'-κβ') κανόνας της Συνόδου Καρθαγένης, ο οποίος απαγορεύει στους κληρικούς τον βιοπορισμό από αισχρές ή άτιμες ασχολίες.¹⁷ Από την άλλη πλευρά, πρώτη φορά κατά την Ζ' Οικουμενική Σύνοδο ένας κανόνας αντί να απαγορεύει συγκεκριμένες επαγγελματικές δραστηριότητες τους υποδεικνύει ως ασχολία την ανάληψη της εκπαίδευσης των παιδιών ή των δούλων που διαβιούν στις οικίες των αρχόντων.

Τέλος, ο ιε' κανόνας της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου εξετάζει το φαινόμενο της υπηρεσίας ενός κληρικού σε δύο ή περισσότερους ναούς, με σκοπό τον πορισμό μείζονος οικονομικής ωφέλειας, κάτι που ο κανόνας στηλιτεύει. Προσφορότερη λύση θα ήταν, σύμφωνα με αυτόν, η παράλληλη άσκηση ενός επιτρεπόμενου από τους προηγούμενους κανόνες επαγγέλματος κατά το πρότυπο του Αποστόλου Παύλου.¹⁸

Εν κατακλείδι, το συμπέρασμα που συνάγεται είναι ότι οι κληρικοί κατά την Καινή Διαθήκη, την Ιερά Παράδοση και τους Ιερούς Κανόνες, ως πρώτον πρέπει να βιοπορίζονται από το ποίμνιο τους αφού έργο δικό τους είναι η μετάδοση της Θείας Χάριτος και μόνο όταν αυτό δεν είναι δυνατό επιτρέπεται να ασκούν μια παράλληλη δραστηριότητα για να καλύπτουν τις βιοποριστικές τους ανάγκες, αρκεί βέβαια αυτή να μην εμπίπτει στον κατάλογο των απαγορευμένων, αρκεί δηλαδή να μην έχουν έντονα κοσμικό χαρακτήρα¹⁹.

¹⁶ Κανών γ' Δ' Οικουμενικής Συνόδου, Σύνταγμα Ιερών Κανόνων, σελ. 220-221

¹⁷ Σύμφωνα με τον Ζωναρά, ως αισχρή ασχολία θεωρείται η μαστροπεία, η διεύθυνση καπηλειού ή ανάλογων καταστημάτων.

¹⁸ Κανών ιε' Ζ' Οικουμενικής Συνόδου, Σύνταγμα Ιερών Κανόνων, σελ. 620-622

¹⁹ Δ.ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗ, Ο βιοπορισμός και η παράλληλη εργασία κ.τ.λ., ο.π. σελ. 215-218

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Ιστορική προσέγγιση

§3 Περίοδος 1821-1832

Η περίοδος 1821 έως 1832 όσον αφορά τις μισθολογικές αποδοχές του εφημεριακού κλήρου αλλά και τη δημοσιονομική κάλυψη αυτών χαρακτηρίστηκε από την αδράνεια της Πολιτείας να εφαρμόσει κάποιον ειδικότερο κανόνα μισθολογικού χαρακτήρα αλλά και από την οικονομική αφαιμάξη της εκκλησιαστική και μοναστηριακής περιουσίας.

Ο ενθουσιασμός που είχε δημιουργήσει στους Έλληνες «Η Μεγάλη Ιδέα» και η Φιλική Εταιρεία σε συνδυασμό με την ανυπομονησία για την απόκτηση της πολυπόθητης ελευθερίας είχε ως αποτέλεσμα να μην εκτιμηθεί σωστά το οικονομικό κόστος της Επανάστασης των Ελλήνων. Με τα όσα εκατομμύρια πρόσφερε η Οικογένεια Υψηλάντη (3.000.000 γρόσια), υποθηκεύοντας τα ακίνητα της ή εκποιώντας η Μητέρα των Υψηλάντων τα κοσμήματά της, τις δωρεές των μεγάλων και γνωστών ευεργετών (ενδεικτικά: Βαρβάκη, Μουρούζη, Μαρασλή, Ριζάρη, Σέκερη, Αδελφών Ζωσιμά και τόσων άλλων), αλλά και δωρητών για τον Αγώνα δεν εξασφαλίστηκαν οι οικονομικές ανάγκες, παρά μόνο για τις πρώτες επιχειρήσεις της πρώτης περιόδου, που ευτυχώς σταθεροποίησαν την Επανάσταση, ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και σε μερικά νησιά. Και φυσικά για την πρώτη εκείνη περίοδο δεν έχει θέση η «κακοδιαχείριση», ότι δηλαδή αργότερα έγινε σχεδόν κανόνας.

Επιβεβαίωση των οικονομικών αναγκών της Επανάστασης όπως ξεκίνησε, αποτελούν τα πρώτα μέτρα για την αντιμετώπιση του «οικονομικού αδιεξόδου», που είχε φθάσει η Επανάσταση, για να αντιμετωπίσει τις τρέχουσες αδήριτες ανάγκες με Εσωτερικούς Δανεισμούς σε πολύ σύντομο χρόνο²⁰. Χαρακτηριστικά παραδείγματα της ανάγκης εσωτερικού δανεισμού αποτελούν ο Νόμος 1/18-1-1822 «Περί δανείου πέντε μιλιουνίων γροσίων», ο Νόμος 2/19-1-1822 «Περί γενικής συνεισφοράς (εράνου)», ο

²⁰ Σ. ΣΠΕΝΤΖΑ, *Οι ανυπέβλητες οικονομικές ανάγκες/πιέσεις της επανάστασης και ο προσανατολισμός προς τον εξωτερικό δανεισμό*, σε Συλλογικό Έργο, Δημόσια Οικονομικά και Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλας 2013, σελ 477-513,σελ.. 483

Νόμος 3/20-1-1822 «Περί συμπληρωματικού Δανείου δύο μιλιουνίων γροσίων» και ο Νόμος 5/4-3-1822 «Περί κηρύξεως ως βιαίου (αναγκαστικού) του δανείου των πέντε μιλιουνίων γροσίων»²¹.

Ο Νόμος 5/4-3-1822 εκτός από το ότι διαφοροποιούνταν από τους προηγούμενους του καθότι πρώτη φορά προβλεπόταν ότι πέραν των ευπόρων, των εμπόρων, των τεχνίτων κ.α. το νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος θα έπρεπε αναγκαστικά να πάρει δάνειο και από τον ιερό κλήρο²² ουσιαστικά αποτέλεσε την αρχή της οικονομικής αφαίμαξης της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας.

Την συνέχεια την επέφερε ο Νόμος 9/5-4-1822 «Περί Σκευών των Μοναστηρίων και Εκκλησιών», ο οποίος αποτελεί αδιάσειστο παράδειγμα ότι η Εκκλησία ήδη από την Έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης συνεισέφερε με κάθε μέσο στην επιτυχή έκβαση του απελευθερωτικού αγώνα παραβλέποντας την συντήρηση της ίδιας της της υπόστασης. Σύμφωνα με το νόμο «επειδή το συμφέρον και η σωτηρία της πατρίδος είναι σφικτά ενωμένα με την ύπαρξιν και την λαμπρότητα της θρησκείας δικαιώνει τα προς σωτηρίαν της Πατρίδος λαμβανόμενα μέτρα: α) Όλα τα χρυσά και τα αργυρά σκεύη των Μοναστηρίων και Εκκλησιών, των κατά πάσαν την ελληνικήν επικράτειαν, να δοθώσιν εις το εθνικόν ταμείον, β) Τα αυτά σκεύη ή το αντίτιμον αυτών εξ εθνικών κτημάτων να αφιερωθώσιν πάλιν εις τα Μοναστήρια και Εκκλησίας, αφ' ων ελήφθησαν μετά την αποκατάστασιν των πραγμάτων της Πατρίδος».²³

Τα χαρακτηριστικά αυτού του νόμου ήταν πρώτον ότι στόχευε στην περισυλλογή των ιερών σκευών και αντικειμένων προς Νομισματοκοπία, δηλώνοντας με αυτό τον τρόπο ότι τα οικονομικά προβλήματα του Κράτους είχαν φτάσει σε αδιέξοδο²⁴, και δεύτερον ότι δεν ήτανε μία αυθαίρετη επέμβαση στην εσωτερική αυτονομία της Εκκλησίας αλλά ψηφίστηκε κατόπιν πρότασης του Ιωσήφ, Επισκόπου Ανδρούσης και Υπουργού

²¹ Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας. Τόμ. Α΄, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων 2001, σελ. 147-149 και 151

²² Σ. ΣΠΕΝΤΖΑ, ό.π. σελ. 484

²³ Βλ. το κείμενο του σχετικού νόμου 9 / 05. 04. 1822 στο Αρχείο Εθνικής Παλιγγενεσίας, τόμ. 1, σελ. 157 – 158, τη σχετική απόφαση του Εκτελεστικού Σώματος σε Αρχείο Εθνικής Παλιγγενεσίας, τόμ.1, σελ.327 καθώς και την αναφορά του Υπουργού των Οικονομικών προς τον Πρόεδρο του Εκτελεστικού Α. Μαυροκορδάτου, για την εκτέλεση του σχετικού νόμου στη Δυτική Χέρσο Ελλάδα, Αρχείον Μαυροκορδάτου, τόμ. Ι, σελ. 220 – 221

²⁴ Δηλαδή, επαναλήφθηκε εκείνο που για πρώτη φορά μετήλθε ο Βυζαντινός Αυτοκράτορας Ηράκλειος (610-641) να υποστηριχθεί άμεσα και γενναιόδωρα από τον Πατριάρχη Σέργιο, με τους θησαυρούς της Εκκλησίας, προκειμένου να αντιμετωπίσει τον Περσικό πόλεμο. Ο Πατριάρχης το αποδέχθηκε αμέσως και στήριξε τότε τον Αυτοκράτορα Ηράκλειο, βλ. Σ. ΣΠΕΝΤΖΑ, ό.π, σελ. 487-488

Θρησκείας²⁵. Από την εφαρμογή του νόμου, συλλέχθηκαν 2.400 λίτρα (ή 800 οκάδες) χρυσού και αργύρου²⁶.

Παρόλη όμως την θυσιαστική διάθεση της Εκκλησίας, η Πολιτεία παρεμβαίνει έντονα στα *interna corporis* της. Η Προσωρινή Διοίκηση της Ελλάδος από το 1822 με σειρά αποφάσεων αναβάλλει λόγω της δυσχερούς οικονομικής κατάστασης την απόφαση του καθορισμού του τρόπου συντήρησης του κλήρου και απαγορεύει στην Εκκλησία τη χειροτονία νέων κληρικών, κρίνοντας τόσο για την αριθμητική όσο και για την πνευματική επάρκεια των κληρικών, επικαλούμενη μάλιστα και σχετικούς Ιερούς Κανόνες²⁷.

Η επόμενη θεμελιώδης κρατική υπόσχεση, που λαμβάνει και συνταγματική ισχύ, είναι το ΙΑ΄ Ψήφισμα της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης της 11.07.1829. Στο Ψήφισμα αυτό προβλέπεται ότι θα συσταθεί ειδικό εκκλησιαστικό κρατικό ταμείο («Γαζοφυλάκιον»)²⁸. Το Ταμείο ειδικού σκοπού προβλέφθηκε να συλλέξει τους καρπούς από τη μοναστηριακή περιουσία και να χρηματοδοτήσει «εξηρημένως την βελτίωσιν του Ιερατείου». Το δημοσιονομικό αυτό σύστημα αποτυπώθηκε και σε Εγκυκλίους της Κυβέρνησης Καποδίστρια (08.10.1829, 09.10.1829, 18.12.1829). Χαρακτηριστικό στοιχείο είναι πως ούτε η Κυβέρνηση Καποδίστρια απομακρύνθηκε από την ιδέα της αξιοποίησης της μοναστηριακής περιουσίας προς ενίσχυση του κρατικού μηχανισμού²⁹. Για τον λόγο αυτό προώθησε το Ψήφισμα της 02.09.1829

²⁵ Βλ. τη σχετική επιστολή του Ανδρούσης Ιωσήφ προς τον Μαυροκορδάτο ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β΄, Η μισθοδοσία, σελ. 5 – 6, στην οποία αναφέρει τόσο τη φιλοτιμία της Εκκλησίας για την υποστήριξη της Επανάστασης όσο και τη μορφή της οικονομικής ενίσχυσης ως δανείου: «Επειδή το έθνος ει μεν έχει τώρα παρά ποτέ την μεγίστην ανάγκην [...] κρίνω συμφέρον και αναγκαίον και όσιον το να εξαργυρωθώσιν εκ των ιερών σκευών μερικά, δια τα οποία να δώση το Γένος εις τους πατέρας εθνικής ομολογίας και [...] δύναται να αναπληρώση συν τόκω το δάνειον...»

²⁶ Βλ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β΄, Η μισθοδοσία, σελ. 8.

²⁷ Βλ. Αρχείο Εθνικής Παλιγγενεσίας, τομ.1, σελ. 291: «Εγκρίνεται το να εκδοθώσιν διαταγαί, απαγορεύουσιν σφοδρώς όλους τους κατά την επικράτειαν της Ελλάδος αρχιερείς του να χειροτονώσιν ιερείς και διακόνους».

²⁸ «εντός της επικρατείας ευρισκόμενα ιερά ... καταστήματα, ώστε να συνεισφέρουν δι' όλας τας υπηρεσίας» για την σύσταση κρατικού ταμείου («γαζοφυλάκιον») «εις το οποίον θέλει αποτίθεσθαι τα ... από των ιερών καταστημάτων συλλεγόμενα χρήματα ... προσδιορισμένα εξηρημένως εις βελτίωσιν του ιερατείου ... εις υποστήριξιν των αλληλοδιδασκτικών σχολείων, σχολείων. Βλ. Θ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Το νομοθετικό καθεστώς και οι σχέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Κράτος: δεδομένα και παρανοήσεις, Νομοκανονικά τομ. 2/2017. Εκδόσεις Σάκκουλας, σελ. 49 και Σ. ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, Η μισθοδοσία, σελ. 4-5

²⁹ Βλ. Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα, τόμ. Β (1864), σελ. 14, 59, 62-63, 66 αλλά και τον ιστορικό τους σχολιασμό σε ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β΄, Εκκλησιαστική περιουσία και Μισθοδοσία, σελ. 55-56

«Περί αγαθής διαθέσεως των εισοδημάτων των μονών υπέρ των εκκλησιών και σχολείων»³⁰.

Συμπερασματικά, η σταδιακή αποκοπή μεγάλης αξίας σκευών και ακίνητης περιουσίας από την κυριότητα της Εκκλησίας, οι φρούδες υποσχέσεις της Πολιτείας για άμεση επιστροφή τους και η απροκάλυπτη κρατική παρεμβατικότητα στα εκκλησιαστικά ζητήματα, έθιγαν σε σημαντικό βαθμό τον πυρήνα της οικονομικής ελευθερίας της Εκκλησίας οδηγώντας την σταδιακά στην ανικανότητα αυτόνομης διαχείρισης των οικονομικών της και κατά συνέπεια στην ανάγκη ανεύρεσης ενός «χορηγού».

§4 Περίοδος 1833-1908

Η έλευση το 1833 στο αρτισύστατο Ελληνικό Βασίλειο του Όθωνα και της Βαυαρικής Αντιβασιλείας, μέλος της οποίας ήταν ο διαπνεόμενος από πολιτειακές αντιλήψεις καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Μονάχου Georg Ludwig von Maurer,³¹ προτεστάντης στο θρήσκευμα, επέδρασε αποφασιστικώς στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας. Θα μπορούσε, μάλιστα, κάποιος να πει ότι αυτή η περίοδος χαρακτηρίστηκε ως περίοδος Βαβυλώνιας Αιχμαλωσίας της Εκκλησίας.³² Η αντικανονική διακήρυξη της Αυτοκεφαλίας της Εκκλησίας της Ελλάδος από την Αντιβασιλεία σε συνεργασία με ισχυρούς εκκλησιαστικούς και πολιτικούς παράγοντες, φορείς ανάλογων θεωρήσεων, η απότομη κανονική και διοικητική αποκοπή από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η θέση σε ισχύ του πρώτου Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος που επέβαλε στην Σύνοδο την παρουσία του Βασιλικού Επιτρόπου και η ανάληψη της διαχείρισης της μοναστηριακής περιουσίας από το Κράτος είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής, τα οποία αποτέλεσαν εφαλτήριο της μετέπειτα διαμόρφωσης των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας³³.

³⁰ ΠΥΛΗΣ Κ. Οι μισθολογικές αποδοχές και η σύνταξη γήρατος του Κλήρου, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2020, σελ.9επ

³¹ Ο Λουδοβίκος φον Μάουρερ, καθηγητής της Νομικής Σχολής του Μονάχου και αρμόδιος της αντιβασιλείας επί εκκλησιαστικών θεμάτων, αναδείχθηκε σε θεμελιωτή ακραίων πολιτειακών αντιλήψεων έναντι του ελλαδικού εκκλησιαστικού οργανισμού, οι οποίες όχι μόνον καθιστούσαν τον τελευταίο μία ακόμη διοικητική υπηρεσία του νεοελληνικού κράτους, πλήρως υποταγμένη στα ρυθμιστικά του κελεύσματα, αλλ' επιβίωσαν, υπό διάφορες παραλλάσσουσες μορφές, μέχρι τις μέρες μας, Βλ., Κ.ΠΑ-ΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Κτηματολόγιο, σελ. 144

³² Βλ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β', Η μισθοδοσία, σελ. 13-14

³³ Βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Μαθήματα, σελ 118 επ

Αυτή την περίοδο τέθηκαν οι θεωρητικές και θεσμικές βάσεις στον χώρο της διαχείρισης της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας καθώς και της κρατικής μισθοδοσίας του κλήρου. Υπό το κλίμα του πλήρους και βαθέως ελέγχου του εκκλησιαστικού οργανισμού, η βαυαρική αντιβασιλεία έστρεψε αμέσως το ενδιαφέρον της στον κεντρικό έλεγχο του μεγαλύτερου μέρους της μοναστηριακής περιουσίας, με αρχικώς δηλούμενο σκοπό τη χρηματοδότηση εκκλησιαστικών και εκπαιδευτικών αναγκών.

Ως νομοθετική βάση για τη ρύθμιση των περιουσιακών σχέσεων Εκκλησίας – Πολιτείας τέθηκε το ΙΑ΄ Ψήφισμα της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης του Άργους. Το πρώτο σχέδιο για την εκμετάλλευση της εκκλησιαστικής περιουσίας βασίστηκε στη διάκριση της εκκλησιαστικής περιουσίας σε μοναστηριακή και ενοριακή. Η διαχείριση της μοναστηριακής περιουσίας ανατέθηκε στο Γενικό Εκκλησιαστικό Ταμείο. Από τους πόρους της μοναστηριακής περιουσίας μόνον σε δεύτερη φάση θα μισθοδοτούνταν οι Αρχιερείς και οι υπόλοιποι κληρικοί επικουρικά, καθώς οι καρποί της μοναστηριακής περιουσίας κάλυπταν κυρίως τις ανάγκες του εκπαιδευτικού συστήματος³⁴. Από την άλλη πλευρά για τη διαχείριση της ενοριακής περιουσίας προτάθηκε η δημιουργία εκκλησιαστικών ταμείων ανά ενορία, που θα απαρτίζονταν από λαϊκούς – επιτρόπους. Ένας από τους σκοπούς της ενοριακής περιουσίας ήταν και η κάλυψη της μισθοδοσίας των εφημερίων. Εν τέλει, την περίοδο αυτή τέθηκαν πρώτον οι δημοσιονομικές βάσεις

³⁴ Κατά την παράγραφο 3 των Πρακτικών της έβδομης συνεδρίας (26 Απριλίου 1833) «έκριθη επάναγκες, οί μόν επίσκοποι νά μισθοδοτῶνται αὐτάρκως καί ἀναλόγως τοῦ χαρακτήρος των κατ' εὐθείαν παρά τῆς Κυβερνήσεως ἀπό τῶν ἐπί τούτῳ προσδιορισθησομένων πόρων (ἔσοδα Μοναστηριακῆς Περιουσίας) οί δέ πρεσβύτεροι, διάκονοι καί λοιποί ὑπηρεταί τῶν Ἐκκλησιῶν κυρίως μόν παρά τῶν κοινοτήτων, ἀφοῦ ἡ περιουσία τῶν ἐνοριῶν, τῶν ἐπισκοπῶν καί ἡ ὅλη ἐνορία περιήλθε στήν διοίκηση καί κυριότητα τοῦ Δήμου ἢ τῆς Κοινότητος· ὅταν δέ οί πόροι τῆς Κοινότητος δέν ἐξαρκοῦν, ἡ Κυβέρνησις νά ἀναπληροῖ τό ἔλλειπον ἀπό τῶν προειρημένων πόρων». Στα πρακτικά της Η΄ συνεδρίας της Επιτροπῆς (27 Απριλίου 1833) διαβάζουμε: «Ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν τό περί μισθοδοσίας τοῦ κλήρου, κατὰ τόν τρίτον παράγραφον τῶν πρακτικῶν τῆς χθεσινῆς συνεδριάσεως καί ἀπεφασίσθη, ὅτι πρέπει νά συστηθῆ εἰς ἐκάστην κοινότητα Ἐκκλησιαστικόν Ταμεῖον, διοικούμενον παρά τῶν ἐπί τούτῳ κατ' ἔτος ἐκλεγομένων ὑπό τῶν ἐνοριτῶν ἐπιτρόπων. Εἰς τό ταμεῖον τοῦτο θέλουν σύγκεισθαι: τά ἐκ τῶν ἀνηκόντων εἰς τῆς Ἐκκλησίας κτημάτων εἰσοδήματα (ἔσοδα ἐκκλησιαστικῆς ἢ ἐνοριακῆς περιουσίας). Ἀπό τό ταμεῖο τοῦτο (τό δεύτερο) θέλει διατηρεῖσθαι, ἐπισκευάζεσθαι καί καλλωπίζεσθαι ὁ ναός, θέλουν μισθοδοτεῖσθαι οί ἐν αὐτῷ ὑπηρετοῦντες καί εἰ μόν περισσεύουσιν οί πόροι, θέλουν ἐξοικονομεῖσθαι ἐξ αὐτῶν οί πτωχοί τῆς ἐνορίας, εἰ δέ ἐλλείπουσι θέλουν ἀναπληροῦσθαι παρά τῆς Κυβερνήσεως κατὰ τόν Γ΄ παράγραφον τῆς χθεσινῆς συνεδριάσεως (ἐκ τοῦ πρώτου ταμείου δηλαδή ἐκείνου τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας)». Στα πρακτικά της Θ΄ συνεδρίας της Επιτροπῆς (28 Απριλίου 1833) «Τό Ταμεῖον τοῦτο (μοναστηριακῆς περιουσίας) θέλει ἐπαρκέσει πρὸς μισθοδοσίαν τῶν Ἐπισκόπων, πρὸς ἀναπλήρωσιν τῶν δι' ἐκάστην κοινότητα ἀπαιτουμένων διὰ τό Ἐκκλησιαστικόν ἐξόδων, πρὸς ἐκπαίδευσιν τοῦ κλήρου, πρὸς οἰκοδομήν Ἐκκλησιῶν, πρὸς σύστασιν φιλανθρωπικῶν καί κοινωφελῶν καταστημάτων, πρὸς περίθαλψιν καί διατροφήν πτωχῶν καί ἀπόρων, καί ἀπλῶς εἰς πᾶν ὅ,τι θεοφιλές καί φιλάνθρωπον». Βλ. για τα πρακτικά σε Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ὀ.π. σελ.105 - 109 καί σε ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β΄, Ἐκκλησιαστικὴ περιουσία καί Μισθοδοσία, σελ. 21-22.

για τη διαχείριση του μισθολογικού κόστους με τη διασύνδεση της μοναστηριακής παρουσίας με τη μισθοδοσία των Επισκόπων και δεύτερον των ενοριακών πόρων με το κόστος της μισθοδοσίας των εφημερίων.³⁵

Για την υλοποίηση του Γενικού Εκκλησιαστικού Ταμείου η Πενταμελής «Ιερά Σύνοδος» της «Ορθοδόξου Αυτοκεφάλου Αποστολικής Εκκλησίας του Βασιλείου της Ελλάδος» πρότεινε με την υπ' αριθμόν 23/19.8.1833 Αναφορά της εκτός των άλλων τη διάλυση των Μονών που είχαν λιγότερους από 6 μοναχούς³⁶. Προς την κατεύθυνση αυτή τέθηκε σε ισχύ το Β.Δ. της 25/09/1833 «Περί Συστάσεως Επιτροπής προς Εξακρίβωσιν της Καταστάσεως της Ελληνικής Εκκλησίας και των Μοναστηρίων»³⁷ και δυνάμει του Διατάγματος διαλύθηκαν περί των 416 Μονών από τις συνολικώς 513 που βρίσκονταν στην Ελληνική Επικράτεια, η παρουσία των οποίων απαλλοτριώθηκε χωρίς αποζημίωση και αποτέλεσε κεφάλαιο του Εκκλησιαστικού Ταμείου³⁸. Σε άμεση συνάφεια με τα ανωτέρω, το Β.Δ. της 25.2.1834, «Περί Γυναικείων Μοναστηρίων» προχώρησε σε ανάλογης έκτασης αυθαίρετη αφαίρεση της παρουσίας και των γυναικείων μοναστηρίων, μεθοδεύοντας την αριθμητική τους μείωση από 18 σε 3 και επιτρέποντας τη διατήρηση μίας μόνον γυναικείας μονής ανά γεωγραφικό διαμέρισμα της χώρας (Πελοπόννησο, Στερεά Ελλάδα και Κυκλάδες).

Οι δύο τελευταίοι κανόνες δικαίου επαναλήφθηκαν με κάποιες νομοθετικές παλινωδίες, αλλά αμετάβλητοι στην βασική τους σύλληψη. Έτσι το Β.Δ. της 15^{ης}.12/1834 «Περί των ενοικιαζόμενων Μοναστηριακών Κτημάτων» όριζε ότι όλα τα μισθωμένα μέχρι εκείνη την εποχή μοναστηριακά κτήματα θα μετέβαιναν ανεξαιρέτως στην κυριότητα της ελληνικής Κυβέρνησης, χωρίς μάλιστα να δοθεί ως αντάλλαγμα καμία αποζημίωση. Στην ίδια γραμμή κινήθηκε και το ΒΔ της 1^{ης}.06.1836 «Περί εκκλησιαστικών κτημάτων» σύμφωνα με το οποίο τα κτήματα και τα ακίνητα που αφιερώθηκαν κάποτε στην Θεία Λατρεία δεν ανήκουν σε κανέναν. Από την αντιπαραβολή των ανωτέρω διαταγμάτων καθίσταται κατανοητό ότι ο νομοθέτης

³⁵ Με αυτόν τον τρόπο τέθηκε για πρώτη φορά η διακριτή μισθολογική μεταχείριση των Επισκόπων από τους υπόλοιπους κληρικούς στο δημοσιονομικό σκέλος, βλ. Βλ. άρθ. 69 και 70 του Σχεδίου Κανονισμού ή Συντάγματος Εκκλησιαστικού του Βασιλείου της Ελλάδος, συντεθέν επί τη βάσει των Πρακτικών της διορισθείσης επί τούτω επταμελούς επιτροπής τη 15/27.3.1833, σε Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ό.π.σελ. 120-121 αλλά και την έκθεση της επιτροπής για το Βασιλικό Διάταγμα της 15/27.3.1833 σχετικά με την κατάσταση της Ελληνικής Εκκλησίας και το σχέδιό της για την βελτίωση των εκκλησιαστικών πραγμάτων σελ.158-159

³⁶ Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ό.π., σελ. 231 – 232.

³⁷ Ε.τ.Κ Α' 11/31.3.1833.

³⁸ Βλ. Βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Μαθήματα, σελ. 292 και Α.ΚΟΝΤΗ, Η κληρονομική διαδοχή των ορθόδοξων μοναχών στην Ελληνική Επικράτεια κατά το ισχύον δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλας, 2012, σελ. 101

θεμελίωσε υπέρ του ελληνικού δημοσίου όχι απλώς δικαίωμα επικαρπίας, διαχείρισεως και απολήψεως εσόδων, αλλά και κυριότητας επί των ακινήτων των διαλελυμένων Μονών.

Η περιουσία των ήδη κατά το έτος 1834 διαλελυμένων Μονών περιήλθε μετά το δημόσιο στο «Παλαιόν Εκκλησιαστικόν Ταμείον», ένα νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου που ο οργανισμός του τέθηκε σε ισχύ με το ΒΔ της 3^{ης}.12.1834³⁹ «Περί σχηματισμού του Εκκλησιαστικού Ταμείου και οδηγία της υπηρεσίας αυτού»⁴⁰

Με αυτόν τον τρόπο πραγματοποιήθηκε η πρώτη κατάληψη των $\frac{3}{4}$ της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας χωρίς όμως να εκπληρωθεί ο σκοπός της κατάληψης αυτής ο οποίος ήταν η οικονομική αρωγή των λειτουργών της Εκκλησίας. Το Κράτος μέχρι και το 1909 είχε εγγράψει στους ετήσιους προϋπολογισμούς του ότι έναντι όλων αυτών θα διέθετε 25.000δρχ για τη μισθοδοσία των Αρχιερέων και των Ιεροκλήρων αλλά και για τα έξοδα του συνοδικού γραφείου⁴¹. Ο υπόλοιπος κλήρος συνέχιζε να συντηρείτο είτε από προσωπική εργασία, η οποία στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν αγροτική, είτε σε καταβολές σε είδος από τους ενορίτες⁴².

§5 Περίοδος 1909-1929

Το κριτικό και ανανεωτικό πνεύμα του Βενιζέλου εντόπισε τα βασικά αυτά προβλήματα και γι' αυτό έθεσε τη μισθοδοσία και την εκπαίδευση των κληρικών ως βασικούς άξονες της εκκλησιαστικής πολιτικής του. «Εκκλησία εστερημένη εσωτερικής ζωής, περιορισμένη εις ξερούς τύπους και της οποίας ο ενοριακός, ίδια, κλήρος κατατρυχόμενος υπό πενίας και αμαθείας είναι εντελώς ανίκανος όπως εξυπηρετήσει την υψηλήν αυτής αποστολήν»⁴³.

³⁹ Βλ. Κ.ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Κτηματολόγιο, σελ. 146 και Θ.ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η τύχη της περιουσίας των διαλελυμένων Μονών*, Νομοκανονικά, 1/2008, σελ. 43 επ.

⁴⁰ Ε.τ.Κ. φ. 41/1834

⁴¹ Βλ. ΔΩΡΟΘΕΟΥ ΛΑΡΙΣΗΣ, *Η εξέλιξις του αναπαλλοτρίωτου της εκκλησιαστικής περιουσίας μέχρι σήμερα*, Αθήναι, 1951, σελ. 26 – 27.

⁴² Από την προϊσχύσασα αγροτική νομοθεσία προβλεπόταν ακόμη η παραχώρηση σε κάθε χωριό ενός βασικού γεωργικού κλήρου για καλλιέργεια και αμισθί κάρπωση από τον εκάστοτε εφημέριο, Βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Μαθήματα*, σελ 308

⁴³ Βλ. Θ. ΤΣΙΡΩΝΗ, *Εκκλησία Πολιτευομένη - ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1913-1941)*, σελ.42.

Ο αέρας ανανέωσης και προόδου της βενιζελικής πολιτικής εμφανίστηκε μέσα από τον Ν. ΓΥΙΔ'/1909 «Περί Γενικού Εκκλησιαστικού Ταμείου και διοικήσεως Μοναστηρίων». Ο Ν. ΓΥΙΔ'/1909 ίδρυσε το Γενικό Εκκλησιαστικό Ταμείο, το οποίο είχε ως προσόδους τα εισοδήματα των διατηρούμενων Ιερών Μονών, που διέφυγαν της διαδικασίας αναγκαστικής διαλύσεως του ΒΔ της 25^{ης}/09/1833⁴⁴. Σύμφωνα με το άρθ.2 σκοπός του Γενικού Εκκλησιαστικού Ταμείου ήταν η συγκέντρωση και η αξιοποίηση της εκκλησιαστικής (μοναστηριακής κυρίως) περιουσίας έτσι ώστε να καλυφθούν οι εξής δαπάνες: I. Η μισθοδοσία των εν ενεργεία Αρχιερέων του Κράτους και η καταβολή επιδόματος στους Συνοδικούς. II. Η κάλυψη των δαπανών των Αρχιερέων που απομακρύνονταν από την εκτέλεση των καθηκόντων τους λόγω γήρατος ή ασθένειας. III. Η μισθοδοσία των Ιεροκληρικών και των καθηγητών του μαθήματος των Θρησκευτικών. IV. Η μισθοδοσία των υπαλλήλων του Ταμείου. V. Η μισθοδοσία των υπαλλήλων της Ιεράς Συνόδου. VI. Η κάλυψη των δαπανών για την συντήρηση των ορθόδοξων Ελληνικών ναών του εξωτερικού και VII. Η κάλυψη της μισθοδοσίας του εφημεριακού κλήρου, εφόσον υπήρχε επαρκές πλεόνασμα εσόδων⁴⁵.

Πόροι του Γενικού Εκκλησιαστικού Ταμείου, πλην της ενοριακής εισφοράς ήταν α) το 25-45% των ετήσιων εσόδων των ενοριών, β) τα έσοδα από τη διαχείριση των ναών που υπάγονταν στα μητροπολιτικά συμβούλια, γ) το εκκλησιαστικό ένσημο επί των αδειών γάμου, των διαζυγίων, των αποδείξεων πληρωμής προς τον ναό και του κάθε εγγράφου προς τις εκκλησιαστικές αρχές και δ) το πρόσθετο 1% του συνθετικού φόρου επί της καθαρής προσόδου (άρθ. 84, 85, 87). Η κακή διαχείριση, όμως, η ασυνεπής συλλογή των προβλεπόμενων εισφορών, η απροθυμία καταβολής της ενοριακής εισφοράς αλλά και η αλλαγή πολιτικής κατεύθυνσης λόγω του εκκλησιαστικού αναθέματος σε βάρος των βενιζελικών από κοινού με τη μεγάλη απαλλοτρίωση σε βάρος της μοναστηριακής περιουσίας υπέρ των προσφύγων οδήγησαν στη χρεωκοπία

⁴⁴ Βλ. Θ.ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Η τύχη της περιουσίας, ο.π. σελ. 45

⁴⁵ ΕτΚ Α' 270/19.09.1909. Η Ιερά Σύνοδος της συνοδικής περιόδου 1919-1920 έγραφε προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών: « Το Ταμείον τούτο επί δεκαετηρίδας κυοφορηθέν και υπό την πνοήν του ανορθωτικού πνεύματος την υπόστασιν του λαβόν, μέχρι μεν της στιγμής ταύτης καταβάλλει τους μισθούς των Αρχιερέων και Τοποτηρητών της Παλαιάς και Νέας Ελλάδος, όλων των Ιεροκληρικών, όλων των καθηγητών των ιερών μαθημάτων, τας υποτροφίας υπερτεσσαράκοντα υπότροφων εκκλησιαστικών και θεολογικών σπουδών και τα γενικά έξοδα της εκκλησιαστικής διοικήσεως, προς τούτοις τα προς συντήρησιν του ιερατικού φροντιστηρίου και δη και χορηγίαν υπέρ της δημοτικής εκπαίδευσως, άτινα πάντα κατά τη λήξασα εννιαετίαν ανήλθον εις 1.000.000 δραχμών ετησίως κατά μέσον όρον, από του προσεχούς δ' έτους ετοιμάζεται να συνεισφέρει σημαντικώς και διά την λύσιν του ζητήματος της αξιοπρεπούς συντηρήσεως και μορφώσεως του Ενοριακού Κλήρου», Βλ. ΔΩΡΟΘΕΟΥ ΛΑΡΙΣΗΣ, Η εξέλιξις του αναπαλλοτριώτου, ο.π. σελ. 32

του Γενικού Εκκλησιαστικού Ταμείου. Ενδεικτικό γεγονός της μεγάλης παλινδρόμησης είναι οι μεγάλες καθυστερήσεις στην καταβολή των αποδοχών των Αρχιερέων, καθυστερήσεις οι οποίες το 1930 έφθασαν και τους 12 μήνες⁴⁶

Στη συνέχεια το 1910 ο Ν. 3596/9-3-1910 «Περί ενοριακών ναών και της περιουσίας αυτών, περί προσόντων εφημερίων και μισθοδοσίας αυτών» , που οφειλόταν στον Αθανάσιο Ευταξία, επέφερε σημαντικές μεταρρυθμίσεις στο χώρο των μισθολογικών ρυθμίσεων, αν και δεν προέβλεπε κάποιας μορφής κρατική ενίσχυση.⁴⁷ Ο νόμος ανέσυρε τη λύση της Αντιβασιλείας για μισθοδοσία του εφημεριακού κλήρου μέσα από την εκμετάλλευση της ενοριακής περιουσίας και καθιερώθηκε υποχρεωτική εισφορά του αρχηγού κάθε οικογένειας υπέρ της ενορίας⁴⁸. Η ενορία έτσι αναλάμβανε και τη μισθοδοσία των κληρικών της

Στη συνέχεια με το ΝΔ 387/17.12.1923⁴⁹ «Περί ενοριακών ναών και εφημερίων» επέρχεται τροποποίηση του ανωτέρω νομοθετήματος. Η εισφορά των πιστών κλιμακώνεται ανάλογα με την οικονομική κατάσταση κάθε οικογένειας, δεν απευθύνεται όμως στην εφορία αλλά στο Γενικό Εκκλησιαστικό Ταμείο, το οποίο ενισχύεται με εισφορά ποσοστού 25-45% επί των εσόδων κάθε ενορίας, επομένως πλέον και επισήμως το Ταμείο αυτό αναλαμβάνει και τη μισθοδοσία του κλήρου.⁵⁰

§6 Περίοδος 1930-1944

Η δεκαετία του 1930 βρήκε το ζήτημα της μισθοδοσίας του εφημεριακού κλήρου στην ίδια ακριβώς κατάσταση. Οι πρόσοδοι της Εκκλησίας που προορίζονταν για την μισθοδοσία του κλήρου ήταν κυρίως οι ετήσιες εισφορές των ενοριτών και μέρος των ακαθάριστων εσόδων των Ναών. Σε μερικές μάλιστα Μητροπόλεις, όπως ενδεικτικά στην Μητρόπολη Μαρωνείας, στην μισθοδοσία των κληρικών συνεισέφεραν σε

⁴⁶ ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β΄, Εκκλησιαστική περιουσία, ο.π. σελ 81 επ

⁴⁷ Ε.τ.Κ Α΄ 93/9.3.1910

⁴⁸ Η καταβολή της ενοριακής εισφοράς αποτελούσε και μία από τις προϋποθέσεις δικαιώματος συμμετοχής στο εκλεκτορικό σώμα των ενοριτών που εξέλεγαν τα λαϊκά μέλη της Εκκλησιαστικής Επιτροπής, δηλαδή του συλλογικού οργάνου της ενοριακής διοικήσεως, βλ. Β.Χ.ΤΡΟΜΠΟΥΚΗ, Έσοδα και Φορολόγηση, σελ. 606

⁴⁹ ΕτΚ Α΄ 387/17.12.1923

⁵⁰ βλ. Β. ΤΡΟΜΠΟΥΚΗΣ, Έσοδα και Φορολόγηση, σελ. 606

κάποιο ποσοστό οι Δήμοι και οι Κοινότητες, αισθανόμενοι ευγνωμοσύνη λόγω των αναρίθμητων φορών που η Εκκλησία στάθηκε αρωγός στις διάφορες ανάγκες τους⁵¹.

Αλλαγή στο μισθολογικό τοπίο καθώς και στο τοπίο της διαχείρισης της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας αποτέλεσε ο Ν. 4684/1930⁵² «Περί διοικήσεως και διαχειρίσεως της Εκκλησιαστικής περιουσίας και περί συγχωνεύσεως των μικρών Μονών»⁵³, σύμφωνα με τον οποίο αρμόδιο Ταμείο πλέον για την πλήρη κάλυψη του μισθολογικού κόστους των Αρχιερέων, των Ιεροκληρικών και των μητροπολιτικών γραφείων καθώς και τη μερική κάλυψη της μισθοδοσίας του εφημεριακού κλήρου ήταν ο Οργανισμός Διοικήσεως Εκκλησιαστικής και Μοναστηριακής Περιουσίας (στο εξής Ο.Δ.Ε.Π)⁵⁴. Ο Ο.Δ.Ε.Π. αποτελούσε τον καθολικό διάδοχο του Γενικού Εκκλησιαστικού Ταμείου⁵⁵ και τελούσε υπό την εποπτεία του Υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων, διοικείτο από Κεντρικό Δ.Σ. στο οποίο προήδρευε ο εκάστοτε Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, μέλη του δε ήταν δύο Μητροπολίτες, ένας Σύμβουλος του νεοπαγούς τότε Συμβουλίου Επικρατείας, ένας Σύμβουλος του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, ο Γεν. Διευθυντής του Δημοσίου

⁵¹ Βλ. χαρακτηριστικά «Καθόσον μεταξύ των ενοριτών υπάρχουν και άποροι, των οποίων τα διάφορα υλικά ανάγκες εκτελούνται ως γνωστόν εκάστοτε οι Δήμοι και οι Κοινότητες. Μη λησμονώμεν δε ότι άλλοτε τα Εκκλησιαστικά Ταμεία δεν εφείδοντο να προβαίνουν και εις εκτέλεσιν έργων ανηκόντων εις την αρμοδιότητα των Δήμων και Κοινοτήτων, (οίων οδών, γεφυρών, βρύσεων κλπ.) και συνεπώς εφ' όσον σήμερον τα Εκκλησιαστικά Ταμεία ευρίσκονται εν τη αδυναμία να εκπληρώσωσι τας ανάγκες αυτών, έχουνσι βεβαίως καθήκον οι Δήμοι και οι Κοινότητες να επέρχονται εις τας Εκκλησίας επίκουροι και αρωγοί. Το σύστημα τούτο ευδοκίμως εφαρμόζεται κατά σύστασιν ημών από διετίας εν τη νήσω Θάσω, όπου οι περισσότεροι Κοινότητες καταβάλλουσιν εις τα ταμεία των οικείων Εκκλησιών υπέρ των ποικίλων αυτών αναγκών ως ετήσιαν εισφοράν εκ δραχμών 1.000-10.000· το αυτό συμβαίνει και εν ταις Κοινοτήσι Μαρωνείας και Κίρκης της ημετέρας Μητροπόλεως. Είναι δε γνωστόν 'ότι εν τω Νόμω περί Δήμων και Κοινοτήτων χορηγείται εις τα Συμβούλια αυτών το δικαίωμα της αναγραφής εν τοις προϋπολογισμοίς σχετικών κονδυλίων υπέρ των αναγκών των οικείων Εκκλησιών· εντεύθεν δε και τα υπό των ανωτέρω Κοινοτήτων της Μητροπόλεως ημών χορηγούμενα ποσά εγκρίνονται υπό των Νομαρχιών· ήδη επίβαλλεται όπως η αναγραφή εν τοις προϋπολογισμοίς τοιούτων κονδυλίων υπέρ των Εκκλησιών λογίζεται υπό των Δήμων και Κοινοτήτων υποχρεωτική.» Βλ. ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ ΑΝΘΙΜΟΥ, Το Οικονομικό Πρόβλημα του Εφημεριακού Κλήρου της Εκκλησίας της Ελλάδος και η Λύσις του, Τύποις 'Φοίνικος', Εν Αθήναις, 1934, σελ. 13-14

⁵² Το ίδιο νομοθέτημα κωδικοποιήθηκε την αμέσως επόμενη χρονιά, με την έκδοση του Π.Δ. της 14/22.9.1931, «περί κωδικοποιήσεως των περί διοικήσεως και διαχειρίσεως της εκκλησιαστικής περιουσίας και περί συγχωνεύσεως των μικρών μονών ισχυουσών διατάξεων» βλ. Κ.ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Κτηματολόγιο, σελ. 452

⁵³ Με το άρθρ. 8 η περιουσία των μονών διαιρέθηκε σε δύο κατηγορίες: τη 'διατηρούμενη' και την 'εκποιητέα'. Η πρώτη, που θα προσδιοριζόταν με την έκδοση ιδιαίτερων ανά μονή προεδρικών διαταγμάτων, θα παρέμενε στη διαχείριση κάθε μονής, εφόσον κρινόταν «ως απαραίτητος προς χρήσιν αυτής, αναλόγως του αριθμού των μοναχών και της ιστορικής και προσκυνηματικής σημασίας των μονών». Η υπόλοιπη περιουσία (εκποιητέα) θα περιερχόταν υπό τη διοίκηση και διαχείριση του ΟΔΕΠ, με σκοπό τη ρευστοποίησή της, «προς μείζον όφελος, κατά τα υπό του Νόμου οριζόμενα». βλ. Κ.ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Κτηματολόγιο, σελ. 453

⁵⁴ ΕτΚ Α' 150/10.5.1930

⁵⁵ Βλ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β', Η μισθοδοσία, σελ. 29

Λογιστικού και ένας Διευθυντής της Τράπεζας Ελλάδος. Συνεπώς τον έλεγχο του Ο.Δ.Ε.Π. είχε απολύτως η Πολιτεία⁵⁶. Αρμόδιο Ταμείο για την κάλυψη του υπόλοιπου μισθολογικού κόστους του εφημεριακού κλήρου ήταν ο Κλάδος Μισθοδοσίας του «Ταμείου Ασφάλισης και Αποδοχών Κλήρου Ελλάδος» (στο εξής Τ.Α.Κ.Ε), ο οποίος ιδρύθηκε με τον Ν.5148/1931 τροποποιώντας το άρθρο 1 του Ν.4606 της 30 Απριλίου/2 Μαΐου 1930 «Περί συστάσεως Ταμείου ασφαλίσεως του ορθοδόξου εφημεριακού κλήρου της Ελλάδος»⁵⁷.

Σύμφωνα με το καταστατικό του Ο.Δ.Ε.Π. οι πρόσοδοι της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας διατίθεντο κατά ποσοστό 10% του συνόλου των εσόδων προς ενίσχυση του Ταμείου ασφαλίσεως του ενοριακού κλήρου και προς μισθοδοτική επικουρία του άπορου εφημεριακού κλήρου. Όμως, επειδή ο αρτισύστατος αυτός οργανισμός, ήταν αδύνατο να μπορέσει να ικανοποιήσει τους σκοπούς για του οποίους συστάθηκε αφής εξαρχής στο άρθρο 15 του Καταστατικού του ανέφερε ότι οι διάφορες δαπάνες θα καταβάλλονται με σειρά προτεραιότητας.

Η ρύθμιση αυτή, σε συνδυασμό με την άσχημη οικονομική κατάσταση της Εκκλησίας, της οποίας η περιουσία δημεύτηκε και απαλλοτριώθηκε πολλακίς⁵⁸, την οικονομική κρίση του 1930 καθώς και τον πόλεμο του 1940 οδηγούσε προφανώς στο συμπέρασμα ότι ο Ο.Δ.Ε.Π. ήταν αδύνατο να συνεισφέρει στη μισθοδοσία του κλήρου και για αυτό το λόγο κατέφυγε σε δανεισμό⁵⁹. Εξαιτίας αυτού προκλήθηκε θύελλα αντιδράσεων του εκκλησιαστικούς κύκλους της εποχής, οι οποίοι υποστήριζαν σθεναρά την άποψη ότι η μισθοδοσία των κληρικών είναι ευθύνη του ίδιου του Κράτους.⁶⁰

⁵⁶ Ι.ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Συνέχειες και ασυνέχειες στις νομοθετικές παρεμβάσεις των κυβερνήσεων Βενιζέλου σε εκκλησιαστικά ζητήματα, Νομοκανονικά 2/2018, Εκδόσεις Σάκκουλας, σελ.65

⁵⁷ Ε.τ.Κ. Α' 138

⁵⁸ Η συγκέντρωση των αποθεματικών του Ο.Δ.Ε.Π. βασίστηκε σε έναν ιδιαίτερα επισφαλή τρόπο απόδοσης εσόδων, όπως αποδείχτηκε και εκ των υστέρων. Η επιτακτική ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων και η συνεπακόλουθη ανάγκη εξεύρεσης άμεσων χρηματικών πόρων οδήγησε στη ρευστοποίηση μεγάλου μέρους της έγγειας μοναστηριακής περιουσίας⁴⁴. Η μερική αποζημίωση που δόθηκε (και μέρος της ακόμη οφείλεται) καταβλήθηκε με τη μορφή κρατικών ομολόγων και χρεογράφων⁴⁵. Από τους τόκους αυτών των χρεογράφων και των ομολόγων δημιουργήθηκε το αποθεματικό του Ο.Δ.Ε.Π., βλ. Βλ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β', Η μισθοδοσία, σελ. 29

⁵⁹ Ο προϋπολογισμός του Ο.Δ.Ε.Π. επιβαρύνθηκε, επιπλέον, με αυξήσεις των μισθών των Αρχιερέων, οι οποίες άγγιζαν το 40% και αποσκοπούσαν στην αντιμετώπιση των αντιδράσεων που προκαλούσαν οι εκτεταμένες απαλλοτριώσεις της εκκλησιαστικής περιουσίας, βλ. Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι - Εκδιδομένα υπό της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, τομ. Α (1901-1933), Συλλογικό Έργο, Εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1955, σελ. 558-559

⁶⁰ Βλ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ ΑΝΘΙΜΟΥ, Το Οικονομικό Πρόβλημα, ό.π. σελ.15-16

Από την άλλη πλευρά βρίσκονταν οι πόροι του Τομέα Μισθοδοσίας του Τ.Α.Κ.Ε. Σύμφωνα με το άρθρο 40 του Ν.5148/1931, το οποίο τροποποιούσε το άρθρο 2 του Ν.4606/1930 κάποιος από τους σκοπούς του Τ.Α.Κ.Ε. ήταν η καταβολή των αποδοχών των εν ενεργεία εφημερίων του Κράτους, οι οποίοι κατείχαν προσωρινώς ή οριστικώς οργανικές θέσεις και η ασφαλιστική κάλυψη όσων ασθενούσαν για περισσότερο από 3 μήνες κ.α.

Οι συνεχείς αποκλίσεις από τα αναμενόμενα έσοδα οδήγησαν σε συνεχείς νομοθετικές παρεμβάσεις στο κανονιστικό πλαίσιο που διέπε τον Κλάδο Μισθοδοσίας. Τα αποθεματικά του Τομέα Μισθοδοσίας του Τ.Α.Κ.Ε. αρχικά σχηματίστηκαν από την ενοριακή εισφορά, από το ποσοστό συμμετοχής του Ο.Δ.Ε.Π.⁶¹ και το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων προερχόταν από τα ακαθάριστα έσοδα των ενοριακών ναών. Αρχικά προβλέφθηκε η καταβολή του 40% των ακαθάριστων εσόδων⁶², το οποίο μειώθηκε σε 33% με το ΠΔ της 25 Μαΐου/2 Σεπτεμβρίου 1932 «Περί κωδικοποίησης των περί ενοριακών ναών και εφημερίων και Τ.Α.Κ.Ε. ισχυουσών διατάξεων», το οποίο κωδικοποιήθηκε με το Ν.5439/1932⁶³ λόγω της έντονης αντίδρασης των ενοριακών επιτροπών⁶⁴.

Η συνεχής απόκλιση και η αδυναμία κάλυψης του προβλεπόμενου μισθολογικού κόστους οδήγησε στον ΑΝ 19/20.11.1935 «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσης του Ν 5439/1932 κ.λπ. περί ενοριακών Ναών εφημερίων και ΤΑΚΕ», με τον οποίο προβλέφθηκε η επιβολή «κληρικόσημου» επί των αδειών γάμου και των

⁶¹ «Και το μεν ταμείον της ασφαλίσεως απέδωκε μέχρι τούδε άριστα και ασφαλή αποτελέσματα, αλλά το ταμείον των αποδοχών, μη έχον επαρκείς πόρους, απέβη ταμείον μάλλον επικουρικών, διότι η μισθοδοσία των εφημερίων αφέθη εις τους ναούς, υποχρεομένους να καταβάλλωσι τους υπό του νόμου καθοριζόμενους μισθούς εκ των 33% των ακαθάριστων προσόδων των, το δε τυχόν περίσσευμα εκ των 33% ανήκει εις το ταμείον των αποδοχών του κλήρου, προς ενίσχυσιν των εφημερίων, ων οι εν οίς εφημερεύουσι ναοί δε είναι εις θέσιν να καταβάλλωσι πλήρη τον μισθόν. Ωρίσθη δε βασικός μισθός από 1000 μέχρι 2000 δραχμών, αναλόγως των προσόντων, αδιακρίτως του τόπου της υπηρεσίας. Ευτυχώς το ταμείον ασφαλίσεως του κλήρου εξασφαλίζει σύνταξιν εις τους εφημέριους, εν περιπτώσει θανάτου. Η πλήρης επιτυχία των οικονομικών τούτων οργανισμών θ' αποτελέσει την αρχήν της λύσεως, αν μη της λύσιν, του προβλήματος του εφημεριακού κλήρου» Βλ. ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ & ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Εκκλησία της Ελλάδος επί τη 1900^η επετείου ιδρύσεως αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου*, Περιοδικό Θεολογία, Τόμος ΚΔ', Τεύχος Γ, σελ. 314

⁶² Βλ. Άρθρο 41 Ν. 5148/1931

⁶³ Το διάταγμα αυτό κωδικοποίησε σε ενιαίο κείμενο νόμου με αριθμό 5439 τις διατάξεις του σχετικού Ν. 5148/1931 (Ε.τ.Κ. Α' 234) και του κωδικοποιητικού προεδρικού διατάγματος από 6 Σεπτεμβρίου/13 Οκτωβρίου 1931 (Ε.τ.Κ. Α' 363), όπως είχαν τροποποιηθεί με τον Ν. 5439/1932 (Ε.τ.Κ. Α' 146).

⁶⁴ Το ΠΔ του 1932 εκδίδεται στις 25 Μαΐου 1932, τελευταία ημέρα της κυβερνήσεως Βενιζέλου της περιόδου 1928-1932, με τις υπογραφές μάλιστα τριών σημαντικών προσωπικοτήτων της εποχής εκείνης, του Πέτρου Θηβαίου ως υπουργού επί της Δικαιοσύνης, του Γεωργίου Παπανδρέου ως υπουργού επί της Παιδείας και των Θρησκευμάτων και του Κυριάκου Βαρβαρέσου ως υπουργού επί των Οικονομικών, Βλ. Ι.ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Συνέχειες και ασυνέχειες*, ο.π. σελ. 68-69

διαζευκτηρίων και ορίστηκε η εισφορά του Ο.Δ.Ε.Π στο σταθερό ποσό των 1.000.000 δρχ. Το αξιοσημείωτο του νόμου αυτού είναι πως για πρώτη φορά προβλέφθηκε η κρατική συμμετοχή στη μισθολογική δαπάνη, η οποία συνίστατο στην καταβολή ετήσιας εισφοράς κυμαινόμενου ύψους⁶⁵.

Συνοψίζοντας, το σύστημα μισθοδοσίας του εφημεριακού κλήρου την περίοδο 1930-1944 ήταν σύνθετο. Στην αρχική του μορφή (Ν. 5148/1931) προβλέφθηκε μισθός από 1000 - 2000 δρχ που θα κυμαινόταν ανάλογα με το επίπεδο μόρφωσης, τα χρόνια υπηρεσίας και τον αριθμό των τέκνων⁶⁶. Το πραγματικά καταβαλλόμενο βέβαια χρηματικό ποσό βρισκόταν από τη διαφορά ανάμεσα από τον προβλεπόμενο μισθό και τις παροχές σε είδος που λάμβαναν από τους ενορίτες οι ιερείς. Στη συνέχεια το σύστημα μεταβλήθηκε και ο Τομέας Μισθοδοσίας του Τ.Α.Κ.Ε., παρόλη την οικονομική του ενίσχυση, προέβαινε κατά κύριο λόγο στην καταβολή των μισθών των ιερών της υπαίθρου. Πιο συγκεκριμένα προβλέφθηκε στο άρθ.27 του Ν. 5439/1932 ότι εφόσον το 1/3 των ετήσιων ακαθάριστων εσόδων των ενοριακών ναών υπερκάλυπτε την ετήσια δαπάνη για τη μισθοδοσία του εφημερίου του ναού, τότε η ενοριακή επιτροπή αναλάμβανε τη μισθοδοσία του ιερέα και το υπόλοιπο ποσό το κατέθετε υπέρ του Τ.Α.Κ.Ε, προκειμένου να μπορέσουν να μισθοδοτηθούν και οι ιερείς οι ενορίες των οποίων δεν μπορούσαν να καλύψουν το κόστος της μισθολογικής δαπάνης.

⁶⁵ Ακόμη με τον Ν. 816/1937 «Περί επιβολής εισφοράς υπέρ ενισχύσεως του Ταμείου Αποδοχών και Ασφαλίσεως του Ορθόδοξου Εφημεριακού Κλήρου επί των εισαγόμενων κηρωδών υλών» υπέρ του Ταμείου επιβλήθηκε φόρος επί των εισαγόμενων κηρωδών υλών και του λιβανιού, Βλ. Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Το φορολογικό καθεστώς των Θρησκευμάτων Φορολογική Ισότητα και Θρησκευτική Ελευθερία, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 266-267

⁶⁶ Βλ. Άρθρο 41 Ν. 5148/1931

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Δογματική προσέγγιση

Τίτλος Α΄

Το νομοθετικό και νομολογιακό πλαίσιο

§7 Ο Α.Ν. 536/1945

Το έτος 1945 χαρακτηρίστηκε από τη ριζική μεταβολή στην εξέλιξη του εφημεριακού μισθολογικού ζητήματος αφού πλέον με το Α.Ν. 536/1945⁶⁷ απαγορεύτηκε η πληρωμή των κληρικών σε είδος και θεσπίστηκε η ανάληψη της μισθοδοσίας από την Πολιτεία κατά ένα ποσοστό ⁶⁸. Το γεγονός αυτό ήταν φυσικό επακόλουθο, αφού αυτή έμοιαζε ως η μόνη λύση μετά την κατάρρευση του Ο.Δ.Ε.Π⁶⁹ και του Τ.Α.Κ.Ε⁷⁰. Συνοπτικά, ο Α.Ν. απαγόρευσε την πληρωμή των κληρικών σε είδος από τους ενορίτες, ο μισθός έλαβε αποκλειστικά χρηματική μορφή⁷¹, οι αποδοχές άρχισαν να διακρίνονται σε βασικό μισθό και σε επιδόματα⁷² προέβλεψε τη λειτουργία ειδικού λογαριασμού, θέσπισε 6.000 οργανικές θέσεις κληρικών και τέλος υποχρέωνε το Κράτος να συνεισφέρει στην μισθοδοσία του κλήρου.

Από την θέση σε ισχύ του Α.Ν., για τη δημοσίευση του οποίου χρειάστηκαν πολύμηνες συζητήσεις, επίμονοι αγώνες και συνεχείς προσπάθειες από τους αρμόδιους Εκκλησιαστικούς Κύκλους προκειμένου να πείσουν τον Υπουργό Οικονομικών⁷³, η καταβολή των μισθολογικών αποδοχών λαμβάνει την τεχνική μορφή της πληρωμής δημόσιας δαπάνης. Το Δημόσιο Ταμείο κατέβαλλε τους μισθούς με εντάλματα

⁶⁷ Περί ρυθμίσεως των αποδοχών του Ορθοδόξου Εφημεριακού Κλήρου της Ελλάδος, του τρόπου πληρωμής αυτών και περί καλύψεως της σχετικής δαπάνης», Ε.τ.Κ. Α΄ 226/5.9.1945

⁶⁸ βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Μαθήματα, σελ. 309, Β. ΤΡΟΜΠΟΥΚΗ, Έσοδα και Φορολόγηση, σελ. 606, Σ. ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, Η μισθοδοσία του κλήρου, ο.π. σελ. 5, Βλ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β΄, Η μισθοδοσία, σελ. 30

⁶⁹

⁷⁰ «είναι δυνατόν να γίνη αντιληπτός ο οικονομικός σεισμός, όστις, προστιθεμένης και της εποχής της Κατοχής, έφερε την Εκκλησία εις την οικονομικήν θέσιν, ώστε να επαιτή τουτ' αυτό και να αναγκάζεται να προστρέχη εις το Κράτος ζητούσα παρ' αυτού δάνειον προς αντιμετώπισιν των αναγκών Αυτής, εφόσον εκ της εις Αυτήν απομεινάσης μικράς περιουσίας, μόλις το 1/5 των δαπανών δύναται να καλύψη;» Βλ. . ΔΩΡΟΘΕΟΥ ΛΑΡΙΣΗΣ, Η εξέλιξις του αναπαλλοτρίωτου, σελ. 96επ

⁷¹ Βλ. άρθρο 1 παρ. 4 «Η αμοιβή των εις είδος μισθοδοτούμένων εφημερίων καταργείται των μέχρι της ισχύος του παρόντος Νόμου εις την κατηγορίαν ταύτην διατελούντων εφημερίων εξομοιουμένων ως προς την καταβολήν της μισθοδοσίας των προς του λοιπούς εφημερίους.»

⁷² Άρθρο 1 παρ. 2

⁷³ ενορία

πληρωμής, που βασίζονταν στις μισθολογικές καταστάσεις που εξέδιδε τα Μητροπολιτικά Συμβούλια. Συνεπακόλουθο ήταν πως κατά τις πάγιες ρυθμίσεις του Δημοσίου Λογιστικού έπρεπε να χρεώσει κάποιον ειδικό λογαριασμό. Ο ειδικός αυτός λογαριασμός συστήθηκε με το άρθ. 12 παρ. 1-2 Α.Ν. 536/1945⁷⁴. Πόροι αυτού του ειδικού λογαριασμού ήταν πρώτον ειδική εισφορά όλων των ενοριακών, συναδερφικών και διεπόμενων από ειδικούς νόμους Ναών ποσοστού 25%⁷⁵ επί των ακαθάριστων εσόδων τους⁷⁶ το οποίο θα καταβαλλόταν ανά τρίμηνο (η γνωστή έως και σήμερα ως τριμηνία)⁷⁷ περιλαμβανομένων του προϊόντος τυχόν διενεργούμενων εράνων,⁷⁸ και δεύτερον «ενοριακή εισφορά» των πιστών, δηλαδή ετήσια καταβολή στα κατά τόπους Δημόσια Ταμεία ποσού από 300δρχ έως 3.000δρχ για κάθε ορθόδοξη χριστιανική οικογένεια⁷⁹. Επιπλέον, ο νόμος θέσπισε 6.000 οργανικές θέσεις κληρικών στην ελληνική επικράτεια, η οποία περιλαμβάνει όχι μόνο την Εκκλησία της Ελλάδος, αλλά και την Εκκλησία της Κρήτης, ενώ αργότερα ενσωματώθηκε η Δωδεκάνησος, η οποία μέχρι τότε υπαγόταν κανονικά και διοικητικά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο.

⁷⁴ ΒΑΛΕ ΑΡΘΡΟ

⁷⁵ Το άρθρ. 5 Ν.Δ. 3559/1956 προσδιόρισε τις εισπράξεις των ναών οι οποίες δεν υπολογίζονται στην εισφορά αυτή, στις οποίες συγκαταλέγονται και τα ποσά που έχουν καταληφθεί με πράξη τελευταίας βουλήσεως για την επιτέλεση ειδικού σκοπού. Το άρθρ 5 Α.Ν. 469/1968 επαναπροσδιόρισε το ποσοστό σε τριάντα πέντε τοις εκατό ως προς τους ναούς οι οποίοι θα έχουν ακαθάριστα έσοδα μεγαλύτερα των είκοσι χιλιάδων δραχμών κατ' έτος. Βλ. Δ ΚΡΕΜΠΕΝΙΟΥ, Η Νομολογία του ΣτΕ, σελ. 203

⁷⁶ Άρθρο 2 παρ. 2 περ. Α του Α.Ν. 536/1945

⁷⁷ Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Η ιδιαίτερη φορολογική μεταχείριση των θρησκευμάτων, Αρμενόπουλος, 6/2020, 953-969, σελ. 959

⁷⁸ Βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Μαθήματα, σελ. 309. Μετέπειτα η αύξηση των μισθών οδήγησε στη διεύρυνση της βάσης υπολογισμού του 25% της τριμηνίας (άρθ.5 Ν.Δ. 3599/1956). Προκειμένου να καταπολεμηθεί το φαινόμενο της απόκρυψης των πραγματικών εσόδων των ενοριών ποινικοποιήθηκε η πράξη απόκρυψης και ανάλογα με το ύψος των αποκρυβέντων ποσών. Βλ. άρθ.2 παρ.2 Α.Ν. 536/1945

⁷⁹ Άρθρα 3-10 του Α.Ν. 536/1945. Σύμφωνα με το ίδιο νόμο αρμόδια για την κατάρτιση των καταλόγων των οικογενειών προκειμένου να προσδιοριστεί το ποσό της ενοριακής εισφοράς ήταν τα εκάστοτε Εκκλησιαστικά Συμβούλια. Η απροθυμία όμως των Εκκλησιαστικών Συμβουλίων να καταρτίσουν με ακρίβεια τους πίνακες κατάταξης των ενοριτών, που υποχρεούνταν σε καταβολή της εισφοράς, από κοινού με την ακόμη μεγαλύτερη απροθυμία να προχωρήσουν σε αναγκαστική εκτέλεση σε βάρος όσων δεν προέβαιναν στην εκπλήρωση της υποχρέωσης οδήγησε στη δραστική κρατική επέμβαση. Αρχικά αυξήθηκε το ποσό της ενοριακής εισφοράς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε αύξηση της Ενοριακής εισφοράς στο τριπλάσιο για όσους διέμεναν στην Αθήνα και στην Θεσσαλονίκη και το διπλάσιο για όσους διαμένουν σε πόλεις. Με το Ν.Δ. 3599/1956 «Περί τροποποίησης του αν. ν. 536/1945 “περί ρυθμίσεως των αποδοχών του Ορθοδόξου Εφημεριακού Κλήρου Ελλάδος κλπ.”» στα άρθ. 1 παρ.3 και 4 αποκλείστηκε η συμμετοχή του Εφημερίου ως Προέδρου του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου στην συνεδρίαση στην οποία καταρτιζόταν ο πίνακας κατάταξης των υπόχρεων για καταβολή της ενοριακής εισφοράς και την προεδρία ανέλαβε αρμόδιος υπάλληλος της Εφορίας. Χαρακτηριστικά σημεία της επέμβασης του κρατικού μηχανισμού για τη διασφάλιση της εισπράξης της ενοριακής εισφοράς ήταν α. η πρόβλεψη του Διοικητή του αρμοδίου Αστυνομικού Τμήματος και του Προϊσταμένου του Κέντρου Κοινωνικής Πρόνοιας ως αναπληρωματικών μελών του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου (άρθ.1 παρ.4), β. η ποινικοποίηση της παρακώλυσης σύνταξης ορθού πίνακα εκ μέρους των επιτρόπων και η θεσμοθέτηση in concreto πειθαρχικού παραπτώματος για τα κρατικά όργανα (άρθ. 2), γ. η ένταξη της ενοριακής εισφοράς στις διατάξεις του Κώδικα Εισπράξεως Δημοσίων Εσόδων από κοινού με την συνδρομή ιδιωτικών οργάνων εισπράξης σε έκτακτες περιστάσεις (άρθ. 3 παρ.1 και 2)

Το έλλειμα των ενοριακών εισφορών, δηλαδή την ενίσχυση του ανωτέρω ειδικού λογαριασμού, ερχόταν πλέον να καλύψει το ίδιο το Κράτος, αναλαμβάνοντας τη δαπάνη της μισθοδοσίας η οποία κυμαινόταν στα 6 δισεκατομμύρια ετησίως⁸⁰. Ειδικότερα το άρθρο 12 παρ. 3 ανέφερε ότι «το εις το τέλος εκάστου οικονομικού έτους παραμένον άνοιγμα του ως άνω χρηματιστικού λογαριασμού καλύπτεται δι' ισόποσου χορηγίας του Δημοσίου». Αξίζει, σε αυτό το σημείο, να αναφερθεί ότι μετά την έναρξη ισχύος του Α.Ν. 536/1945 η συμμετοχή του Κράτους στη μισθοδοσία ανερχόταν σε ποσοστό 4% καθώς και ότι η μισθοδοσία των 7.151 υπηρετούντων κληρικών το 1945 κόστιζε 728.466.000δρχ και καλυπτόταν από την ειδική εισφορά των Ναών (200.000.000δρχ), από την ενοριακή εισφορά των πιστών (500.000.000δρχ) και από το Κράτος (30.000.000δρχ).⁸¹

Ο Α.Ν. 536/1945 όριζε ως δικαιούχους της υπό του Κράτους καταβαλλομένης μισθοδοσίας τους εφημέριους των ενοριακών και μόνο ναών. Οι εφημέριοι των διαφόρων ιδρυμάτων και των δημοτικών κοιμητηρίων μισθοδοτούνταν από το αντίστοιχο νομικό πρόσωπο⁸² και, αναλόγως, οι ενορίες μισθοδοτούσαν τους διακόνους τους⁸³. Οι δε Πρωτοσύγκελοι μισθοδοτούνταν από το νομικό πρόσωπο της Οικείας Μητροπόλεως και οι Ιεροκήρυκες από τον Ο.Δ.Ε.Π. αν είχαν διορισθεί σε εφαρμογή του άρθρου 1 του Ν. 4596/1930, από την Αποστολική Διακονία αν είχαν διορισθεί ως βοηθοί ιεροκήρυκες σε εφαρμογή του άρθρου 14 παρ. 2 του Α.Ν. 976/1496⁸⁴ ή από το νομικό πρόσωπο του ναού αν είχαν διορισθεί σε εφαρμογή του άρθρου 62 του Α.Ν. 2200/1940⁸⁵

Όσον αφορά τα όσα όριζε ο Α.Ν. 536/1945 πρέπει να σημειωθούν τα ακόλουθα. Για πρώτη φορά μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους και αφού έχουν παρέλθει 116 χρόνια από το ΙΑ΄ Ψήφισμα της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης, πραγματοποιήθηκε το πρώτο βήμα προς την ουσιαστική συμμετοχή του κράτους στην μισθοδοσία του κλήρου. Το

⁸⁰ ενορία

⁸¹ Βλ. Εγκύκλιο του Υπουργείου Οικονομικών υπ' αριθμόν 95/17.9.1945 με αριθμό πρωτ. Π11638

⁸² Αργότερα με την τροποποίηση του άρθ. 3 εδ. 2 του Ν.Δ. 1095/1949 «Περί κυρώσεως του υπ' αριθ. 956/49 ΑΝ "περί ρυθμίσεως εκκλησιαστικών τινών ζητημάτων"» (ΕτΚ Α' 225/24.9.1949) αυτές οι εφημεριακές θέσεις κατοχυρώθηκαν ως οργανικές θέσεις δημοτικών υπαλλήλων, απολαμβάνοντας τα προνόμια του μισθολογίου των δημοσίων υπαλλήλων.

⁸³ 43 πανος

⁸⁴ Α.Ν.976/1946 « Περί Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος» (Ε.τ.Κ. Α' 194)

⁸⁵ βλ. Β.Χ.ΤΡΟΜΠΟΥΚΗ, "Έσοδα και Φορολόγηση, σελ. 608

Κράτος λόγω της εκμηδένισης των αποθεματικών του Ο.Δ.Ε.Π αναγκάστηκε να λάβει τη θέση της εισφοράς του.

Το νομοθέτημα εισήγαγε διαρκή δέσμευση για την ενίσχυση της μισθοδοσίας και θέσπισε 6.000 οργανικές θέσεις εφημερίων με βάση τα τότε δημογραφικά δεδομένα⁸⁶, εφαρμόστηκε όμως από της ενάρξεως ισχύος του, για την ενίσχυση της μισθοδοσίας και των 7.151 (τότε) υπηρετούντων εφημερίων και αυτό καθότι ο Α.Ν. 536/1945 παρόλο που προέβλεπε την έκδοση διατάγματος κατανομής των 6.000 θέσεων ανά την Επικράτεια⁸⁷ αυτό δεν εκδόθηκε ποτέ. Έτσι, παρότι ο νόμος περιόρισε τις εφημεριακές θέσεις σε 6.000 χιλιάδες, καθιστώντας «υπεράριθμους» 1.151 κληρικούς, εντούτοις εφαρμόστηκε από το Δημόσιο εξ αρχής για την μισθοδοσία όλων των κληρικών, και πέρα του νομοθετημένου αριθμού.⁸⁸

Επιπλέον, σύμφωνα με άρθ. 12 παρ.3 του Α.Ν. 536/1945, το Κράτος συμπλήρωνε τα έσοδα των εκκλησιαστικών πηγών έως την πλήρη κάλυψη της μισθολογικής δαπάνης. Η ανάληψη της υποχρέωσης εκ μέρους του κράτους να καλύπτει οποιοδήποτε έλλειμμα παρουσιαζόταν στον ειδικό λογαριασμό αποτέλεσε τη βασική δημοσιονομική αρχή για τη μισθοδοσία των κληρικών. Το ευρύ εννοιολογικό πλάτος, όμως, της νομοθετικής διατύπωσης είναι λογικό ότι θα δημιουργούσε προβλήματα. Αρχικά οδήγησε στη σταδιακή μείωση των εκκλησιαστικών εσόδων και με τον τρόπο αυτό η συμπληρωματική θέση του δημοσίου επί της ουσίας αντικαταστάθηκε σε κύρια ανάληψη της υποχρέωσης κάλυψης εκ μέρους των εσόδων του Κρατικού Προϋπολογισμού και σε συμπληρωματική θέση των εκκλησιαστικών εσόδων. Αυτό όμως σήμαινε ότι οι απαιτήσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος και η τελική οικονομική εξάρτηση της από το Κράτος έδωσαν τη δυνατότητα ευθείας επέμβασης της Πολιτείας στον πυρήνα του δικαιώματος αυτοοργάνωσης και οικονομικής αυτοδιάθεσης της Εκκλησίας.⁸⁹

⁸⁶ Κατά την απογραφή της 7.4.1951 η Ελλάδα είχε 7.632.801 κατοίκους βλ. Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951, τ. ΙΙΙ: Πίνακες Οικονομικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού

⁸⁷ Βλ. άρθρο 5 παρ. 2

⁸⁸ Βλ. Σ. ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, Η μισθοδοσία του κλήρου, σελ. 6

⁸⁹ Ενορία, τόμ. ΚΑ', (411)1966, σελ. 109 · Ενορία, τόμ. ΚΑ', (418)1966, σελ. 215 - 216 · Ενορία, τόμ. ΚΑ', (422).1966, σελ. 279.

§8 Η Σύμβαση του 1952

Ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου επέφερε άλλο ένα πλήγμα στην εκκλησιαστική ζωή. Η Δ΄ Αναθεωρητική Βουλή (1946-1950) και η ειδική Επιτροπή για τη σύνταξη Σχεδίου Συντάγματος, στο άρθρο 143 προέβλεπε την πλήρη απαλλοτρίωση όλης της εκκλησιαστικής περιουσίας, χωρίς αντάλλαγμα με το πρόσχημα την αποκατάσταση των ακτημόνων καλλιεργητών και γεωκτηνοτρόφων. Η Ιεραρχία αντέδρασε, η απόπειρα ματαιώθηκε, αλλά το Κράτος με το Ν.Δ. 327/1947 και αυτό της 29.10.1949 επέφερε νέα πλήγματα. Η Κυβέρνηση Πλαστήρα, ενώ το Σύνταγμα και του 1952 όριζε ότι «επικρατούσα θρησκεία εν Ελλάδι είναι η Ανατολική Ορθόδοξος», πρόβαλε την απαίτηση να παραχωρηθεί η εκκλησιαστική περιουσία στο Κράτος⁹⁰. Το 1952, τελικώς, το ελληνικό Κράτος προχώρησε σε μια ακόμη απαλλοτρίωση της εκκλησιαστικής περιουσίας με το πρόσχημα την αποκατάσταση των πληγέντων από τον Εμφύλιο Πόλεμο⁹¹.

Στις 14 Σεπτεμβρίου 1949 ο Βασιλεύς Παύλος ζήτησε από το Βήμα της Ακαδημίας Αθηνών, παρόντος του τότε Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου κυρού Σπυρίδωνος, την συνδρομή πάντων υπέρ της αποκαταστάσεως των πληγέντων από τον εμφύλιο πόλεμο. Ο Μακαριώτατος υπεσχέθη την βοήθεια της Εκκλησίας «εκ των απομεινάντων ψυχίων εκ της περιουσίας Αύτης», όπως είπε χαρακτηριστικά. Ακολούθησαν πολλές διαπραγματεύσεις, στις οποίες η Εκκλησία διά του Αρχιεπισκόπου προσπαθούσε εναγωνίως να αντιμετωπίσει τη νέα ληστρική διαρπαγή της υπόλοιπης Εκκλησιαστικής περιουσίας⁹².

Τελικά, ψηφίστηκε το Ν.Δ. 2185/1952 «Περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως κτημάτων προς αποκατάσταση ακτημόνων καλλιεργητών και κτηνοτρόφων»⁹³, επιτρέποντας την κατά το άρθρο 104 του ισχύοντος τότε Συντάγματος⁹⁴ αναγκαστική

⁹⁰ Βλ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΚΑΣΙΜΑΤΗ, , – *Εκκλησιαστική περιουσία- Μερικές Αλήθειες*, Ανακοινωθέν Ι.Μ. Πειραιώς, 2013 <https://imp.gr/%CE%BC%CE%B9%CF%83%CE%B8%CE%BF%CE%AF-%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B5%CE%BA%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%B9%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CE%B5/> (προσπελάστηκε 22-11-2020)

⁹¹ βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Μαθήματα*, σελ. 292

⁹² βλ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β΄, *Η μισθοδοσία*, σελ. 31 και του ιδίου *Η απάντηση της Εκκλησίας*, σελ. 74-75

⁹³ ΦΕΚ Α΄ 217/15.8.1952

⁹⁴ Άρθ. 104 Συντ. 1952: «Προς αποκατάστασιν ακτημόνων καλλιεργητών και ακτημόνων μικρών κτηνοτρόφων επιτρέπεται επί μίαν τριετίαν από της ισχύος του παρόντος αναγκαστική απαλλοτρίωσις των κατωτέρω κατηγοριών αγροτικών κτημάτων κατά παρέκκλισιν του άρθρ. 17 του Συντάγματος, ως

απαλλοτρίωση κτημάτων⁹⁵ και κατ' εξουσιοδότηση του ανωτέρω Ν.Δ. στις 18 Σεπτεμβρίου του έτους 1952 καταρτίστηκε μεταξύ του Δημοσίου και της Εκκλησίας της Ελλάδος η περίφημη Σύμβαση «περί εξαγοράς υπό του Δημοσίου κτημάτων της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ελλάδος, προς αποκατάστασιν ακτημόνων καλλιεργητών και ακτημόνων γεωργικών κτηνοτρόφων», η οποία συνοδεύεται από 5 Πίνακες με περιεχόμενο το σύνολο των κτημάτων της εκκλησιαστικής περιουσίας.⁹⁶

Με την σύμβαση αυτή η Εκκλησία δια της βίας υποχρεώθηκε να παραχωρήσει στο κράτος το 80% της καλλιεργημένης ή καλλιεργήσιμης αγροτικής περιουσίας της, συγκεκριμένα 141.333 στρέμματα αγρών, 601.544 στρέμματα βοσκότοπων και 32.043 αγροληπτικά και εμφυτευτικά κτήματα⁹⁷, στο 1/3 της αξίας τους το οποίο υπολογιζόταν περίπου στις 45.000.000 δραχμές, οι οποίες θα δίνονταν στον Ο.Δ.Ε.Π. ως αστικά ακίνητα με την τρέχουσα κατά την υπογραφή της συμβάσεως τιμή. Επιπλέον η πολιτεία υποχρεώθηκε πως αυτή η απαλλοτρίωση θα είναι η τελευταία και δεν πρόκειται στο μέλλον να επαναληφθεί⁹⁸.

νόμος θέλει ορίσει [...]. Δια νόμου εφ' άπαξ εκδιδομένου ρυθμίζονται η κατά τον χρόνον της καταλήψεως και καταβάλλεται προ ή μετ' αυτήν είτε κατά δόσεις, είτε εις χρεώγραφα, ως νόμος θέλει ορίσει...»

⁹⁵ Ως προς τα κτήματα της εκκλησιαστικής περιουσίας, το άρθρο 36 του ίδιου Ν.Δ. 2185/1952 πρόβλεψε επιπλέον και ότι: «(1). Δια συμβάσεως συνομολογηθησομένης μεταξύ του Δημοσίου, εκπροσωπούμενου υπό των Υπουργών Γεωργίας και Οικονομικών, και της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ελλάδος, ενεργούσης δια του Οργανισμού Διοικήσεως Εκκλησιαστικής Περιουσίας (Ο.Δ.Ε.Π.), εκπροσωπούμενων αμφοτέρων υπό του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος, κυρωθησομένης δε δια Βασιλικού Διατάγματος, εκδοθησομένου προτάσει του Υπουργικού Συμβουλίου, επιτρέπεται όπως παραχωρηθώσιν επ' ανταλλάγματι προς το Δημόσιον (Υπουργείον Γεωργίας) καλλιεργούμεναι ή καλλιεργήσιμοι εκτάσεις, δασώδεις και κτηνοτροφικάί τοιαύται ανήκουσαι εις την Εκκλησιαστικήν εν γένει περιουσίαν, προς αποκατάστασιν ακτημόνων καλλιεργητών και ακτημόνων μικρών κτηνοτρόφων. (2). Η ως άνω Σύμβασις καταρτισθήσεται εν τω πλαισίω των γενικών όρων του άρθρου 37, προσαρτηθήσονται δε εις αυτήν οι κατά τας παραγράφους 4, 5, 9 και 12 του αυτού άρθρου Πίνακες των εκπονηθησομένων προς το Δημόσιον και διατηρηθησομένων υπό της Εκκλησίας κτημάτων, ως και των παραχωρηθησομένων προς την τελευταίαν αστικών ακινήτων του Δημοσίου». Περαιτέρω, το άρθρο 37 του Ν.Δ. 2185/1952, όρισε ότι: «(5). Εις ιδιαίτερους πίνακας επισυναπτομένους τη Συμβάσει προσδιορίζονται ωσαύτως κατά τα εν τη προηγουμένη παραγράφω οριζόμενα, οι εις την Εκκλησίαν της Ελλάδος παραμένοντες καλλιεργούμενοι ή καλλιεργήσιμοι αγροί και βοσκότοποι. Αγροί και βοσκότοποι, λειβάδια και κτηνοτροφικάί εκτάσεις εν γένει της Εκκλησίας μη διαλαμβανόμενοι εις τους πίνακας των εκποιουμένων προς το Δημόσιον και διατηρουμένων υπό της Εκκλησίας κτημάτων συνυπολογίζονται οψέποτε ευρεθούν εις την περιουσίαν της Εκκλησίας και θεωρούμενοι ως αείποτε ανήκοντες εις την ρευστοποιητέαν του Ο.Δ.Ε.Π. περιουσίαν εκποιούνται κατά το ποσοστόν της παρ. 4 και τας διατάξεις του παρόντος άρθρου προς το Δημόσιον». Βλ. Κ.ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Κτηματολόγιο, σελ. 152-154

⁹⁶ Διευκρινίζεται ότι με το άρθ. 38 του Ν.Δ. 2185/1952, εξαιρέθηκαν από την εφαρμογή της Σύμβασης όλες οι πατριαρχικές σταυροπηγιακές μονές καθώς, οι μονές του Αγ. Όρους και των Δωδεκανήσων. Βλ. Κ.ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Κτηματολόγιο, σελ. 153-155

⁹⁷ ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β', Η μισθοδοσία, σελ. 33

⁹⁸ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Η εκκλησιαστική περιουσία, σελ.22

Κατά την υλοποίηση της συμβάσεως ανέκυψαν προβλήματα. Οι τοπογραφικές υπηρεσίες του δημοσίου υποστήριζαν ότι οι παραχωρηθείσες εκτάσεις της εκκλησίας βρέθηκαν λιγότερες, ενώ οι εκκλησιαστικές υπηρεσίες υποστήριζαν ότι τα αστικά ακίνητα βρέθηκαν αντί για εκατόν εξήντα τέσσερα (164), εξήντα και αυτό γιατί από αυτά άλλα ήταν ανύπαρκτα άλλα δεν ανήκαν κατά κυριότητα στο δημόσιο άλλα ήταν μη άρτια, μη οικοδομήσιμα ή ρυμοτομούμενα υπό οδόν και άλλα επίδικα και βεβαρημένα. Ωστόσο, ενώ οι εκκλησιαστικές εκτάσεις διανεμήθηκαν στους αγρότες και κτηνοτρόφους, τα δημόσια αστικά ακίνητα δε δόθηκαν όλα στην Εκκλησία σύμφωνα με τον πίνακα της Συμβάσεως⁹⁹.

Επιπλέον η σύμβαση προέβλεπε ότι η πολιτεία θα αναλάμβανε την ρητή υποχρέωση πρώτον να παράσχει κάθε υλική και τεχνική υποστήριξη στην Εκκλησία, ώστε να μπορέσει αυτή να αξιοποιήσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την περιουσία που της απέμεινε και δεύτερον την μισθοδοσία του ιερού Κλήρου εκ του κρατικού προϋπολογισμού, με εξαίρεση τον αρχιεπίσκοπο και τους αρχιερείς, οι οποίοι άρχισαν να μισθοδοτούνται από το κράτος το 1980, δυνάμει τους υπ' αριθμόν 8 παρ. 1 άρθρου του Ν. 1041/1980¹⁰⁰ και εντεύθεν¹⁰¹. Δηλαδή, επειδή το Κράτος αδυνατούσε να καταβάλει οποιοδήποτε αντίτιμο συμφωνήθηκε να μισθοδοτούνται επ' άπειρον οι κληρικοί και το Κράτος δεσμεύθηκε επ' αυτού¹⁰².

Από πολλούς για την Εκκλησία η τόση σημαντική από πάσης πλευράς Σύμβαση του 1952 ήταν ιστορικής καταλυτικής και καθοριστικής αξίας, σημασίας και σπουδαιότητάς συν της άλλης διότι με αυτή το Ελληνικό Κράτος ανέλαβε επισήμως και επ' άπειρον την μισθοδοσία του ιερού Κλήρου εκ των διαφόρων εσόδων του κρατικού προϋπολογισμού¹⁰³. Επιπλέον το Κράτος για κανένα λόγο και αιτία δε μπορεί να αρνηθεί την καταβολή της μισθοδοσίας άνευ της επιστροφής της τεραστίας εκκλησιαστικής Εκκλησίας την οποία κατά καιρούς και διάφορους λόγους δήμεισε υπέρ αυτού¹⁰⁴.

⁹⁹ Προς απόδειξη βλ. Επιστολή Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου προς τους Υπουργούς Οικονομικών και Γεωργίας την 17 Φεβρουαρίου 1968 ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β΄, Η μισθοδοσία, σελ. 33 και Σ. ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, σελ. 4

¹⁰⁰ Ε.τ.Κ 75/2-4-1980

¹⁰¹ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Η εκκλησιαστική περιουσία, σελ.22

¹⁰² ΚΑΣΙΜΑΤΗ, ο.π.

¹⁰³ Πάσα τυχόν μονομερής καταγγελία αυτής δε είναι νόμιμη και μπορεί να προσβληθεί δια της προσφυγής στα Ελληνικά Δικαστήρια ή κατ' ανάγκη και στο Αρμόδιο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

¹⁰⁴ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Η εκκλησιαστική περιουσία, σελ.22-23

Τα προβλήματα, όμως, που προαναφέρθηκαν είχαν ως αποτέλεσμα η Σύμβαση αυτή τελικώς να μην πραγματοποιηθεί, με συνευθύνη των εμπλεκόμενων με αποτέλεσμα η κατάσταση να παραμείνει ανεκκαθάριστη¹⁰⁵

§9 Ο Α.Ν. 469/1968

Από το 1967, παράλληλα με τη ριζική πολιτειακή μεταβολή με την άνοδο της Δικτατορίας του Παπαδόπουλου και μετέπειτα του Ιωάννιδη, η ρύθμιση των μισθολογικών αποδοχών εισέρχεται πλέον σε μια νέα περίοδο. Η σταθερότητα του συστήματος σχηματισμού των αναγκαίων αποθεματικών¹⁰⁶ ανοίγει μία νέα περίοδο διεύρυνσης των αιτημάτων αλλά εμπέδωσης και βελτίωσης των κανονιστικών ρυθμίσεων του συστήματος των μισθολογικών αποδοχών.

Από την περίοδο αυτή και εντεύθεν η μισθοδοσία του κλήρου τίθεται ως ζήτημα προσδιορισμού της νομικής φύσης των μισθολογικών αποδοχών του κλήρου. Το αίτημα της περιόδου αυτής εκ μέρους μεγάλης μερίδας των κληρικών δεν ήταν απλώς και μόνον η εξομοίωση των μισθολογικών αποδοχών κληρικών και δημοσίων υπαλλήλων αλλά αιτούνταν την «πλήρη και τελείαν προς τους δημοσίους υπαλλήλους

¹⁰⁵ Ι.Γ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Εκκλησιαστική περιουσία: (και πάλι) επί θύραις*, Εφημερίδα Καθημερινή, 13/12/2019, <https://www.kathimerini.gr/opinion/1056062/ekklisiastiki-perioysia-kai-pali-epi-thyrais/>, (προσπελάστηκε 27-10-2020)

¹⁰⁶ Τρεις ήταν οι βασικές νομοθετικές παρεμβάσεις στο χώρο της διαχείρισης των οικονομικών αποθεμάτων. Η πρώτη τροποποίηση εντοπίζεται στον Α.Ν. 469/1968, με τον οποίο αυξάνεται το ποσοστό της εισφοράς των ενοριών από 25% σε 35% επί των ακαθάριστων εσόδων, προκειμένου να καλυφθεί μέρος της δαπάνης από την εξομοίωση των αποδοχών των εφημερίων με τις αποδοχές των δημοσίων υπαλλήλων (άρθ.5). Η δεύτερη τροποποίηση βρίσκεται στο Ν.Δ. 126/1969 σε συνδυασμό με τον Κανονισμό υπ' αριθ. 4 (05.07.1969) της Ιεράς Συνόδου με βάση τα οποία καταργούνται τα υπάρχοντα εκκλησιαστικά ταμεία και ενοποιούνται υπό τον νέο «Οργανισμό Διοικήσεως και Διαχειρίσεως της Εκκλησιαστικής Περιουσίας» (Ο.Δ.Ε.Π.). Η τρίτη νομοθετική παρέμβαση βρίσκεται στο Β.Δ. 257/1968 (άρθ.2) και στο Ν.Δ. 296/1969 (άρθ. 1 παρ. 4) με τα οποία επεκτείνεται χωρικά η κάλυψη της μισθολογικής δαπάνης σε βάρος του κρατικού προϋπολογισμού που προκαλείται από τις μισθολογικές αποδοχές των Αρχιερέων στην Κρήτη και στα Δωδεκάνησα αντίστοιχα.

εξομοίωσιν ως προς τας αποδοχάς, την εξέλιξιν¹⁰⁷, τας προαγωγάς, την περίθαλψιν και τας προϋποθέσεις και το ύψος συνταξιοδοτήσεων»¹⁰⁸.

Η απάντηση της Πολιτείας δόθηκε με τον Α.Ν. 469/1968 «Περί μισθολογικής διαβαθμίσεως του εφημεριακού Κλήρου της Εκκλησίας της Ελλάδος»¹⁰⁹. Με τον αναγκαστικό νόμο εισάγεται η σύνδεση των μισθολογικών κατηγοριών των εφημερίων με το βαθμολόγιο των δημοσίων υπαλλήλων¹¹⁰ και συνεπώς και με το μισθολόγιο των τελευταίων στην έκταση όμως που το βαθμολόγιο συνδέεται με το μισθολόγιο¹¹¹, χωρίς

¹⁰⁷ Βλ. χαρακτηριστικά: «Η ανισότης, όσον και αν διδάσκηται ως νόμος της φύσεως, κρύπτει το βαθύ αίσθημα του εκφραζομένου παραπόνου και εκδηλούται εις τους συνταράσσοντας της κοινωνίας ταξικούς αγónας ως αίσθημα διάχυτον εφηρμοσμένης αδικίας. Η Εκκλησία ως κοινωνικός Οργανισμός Θείου Δικαίου οφείλει να είναι εν μέσω του Πληρώματος αυτής ο ζων την κοινωνικήν δικαιοσύνην Οργανισμός. Ο Δικαστής, όπου και αν εργάζεται, αμείβεται ουχί κατ' αναλογίαν της μικράς ή μεγάλης πόλεως, όπου η έδρα του Δικαστηρίου, αλλ' ως Δικαστής κατά ιεραρχικήν του διαβάθμισιν· ο Διδάσκαλος ομοίως. Εκενώθησαν θέσεις διδασκάλων εις μικρά χωρία εν τη Επαρχία μου και εις την νησίδα των Αντικυθήρων. Αι θέσεις επληρώθησαν· Διδάσκαλοι ευρέθησαν. Ιερείς δεν ευρίσκονται! Πού κείται η κλείς του μυστικού; Ο Εφημέριος πρέπει να ενταχθή εις μίαν μισθολογικήν Ιεραρχίαν κατά τα εν τη Νομοθεσία περί προσόντων ισχύοντα. Τα προσόντα είναι καθωρισμένα, πτυχίον Θεολογικής Σχολής και πτυχίον Ανωτέρου Εκκλησιαστικού Φροντιστηρίου. Τα προσόντα της Γ' και Δ' κατηγορίας εκλείπουσι, εφ' όσον εκλείπουσι οι σήμερον κατέχοντες αυτά του χρόνου προϊόντος. Υποψήφιοι Εφημέριοι πολιορκούσι τας πλούσιαις θεωρουμένας ενορίας και δη τας τοιαύτας εν ταις μεγαλοπόλεσιν. Αι κενούμενοι εις τας μικρά χωρία ενορίαί ζητούσιν Εφημέριους και δεν ευρίσκουσι. Τούτο δε οφείλεται εις το ότι δεν αμείβονται. Το ενιαίον μισθολόγιον με προοδευτικήν εξέλιξιν των αποδοχών αποτελεί μίαν εγγύησιν δια να προσέρχονται στοιχεία μετά προσόντων προς πλήρωσιν των εμφανιζομένων κενών, ως συμβαίνει εν τη πληρώσει των κενών εις τα Δημοτικά Σχολεία. Μισθολογική κλίμαξ άνευ μισθολογικής ιεραρχίας και βαθμολογικής εξελίξεως καταδικάζει την Εκκλησίαν εις πνευματικόν μαρασμόν, στερεί τον λαόν των αξίων ταις περιστάσεσι πνευματικών ταγών του και θα παρακολουθώμεν να κλείουν οι Ναοί ο εις μετά την άλλον, των νυν της Δ' και Γ' κατηγορίας Εφημερίων απερχομένων. Ο συνδυασμός δια τα μικρά χωρία και τας νησίδας του λειτουργήματος του Ιερέως και του Διδασκάλου εις το αυτό πρόσωπον λύει και το προσόν της μορφώσεως και το οικονομικόν πρόβλημα δια τον Ιερέα εις τα χωρία αυτά. Το Κυβερνητικόν σχέδιον χρήζει μελέτης. Η προκατάληψις είναι κακή αφετηρία εν τη αναζητήσει της λύσεως. Δεν νομίζω, ότι επιτρέπεται να αμφισβητήσωμεν το ενδιαφέρον της Κυβερνήσεως δια την ανόρθωσιν των Εκκλησιαστικών πραγμάτων. Ως Αρχιερείς, Μητροπολίται εν ταις Επαρχίαις ημών, πολλάκις συνηλλάγημεν μετά διαφόρων Υπουργών και εύρομεν κατανόησιν και ευρίσκομεν κατανόησιν. Ο κ. Υπουργός των Οικονομικών γνωρίζω εκ προσωπικής αντιλήψεως, ότι αγαπά την Εκκλησίαν και ανέλαβε την ευθύνην να εμφανίση το Κυβερνητικόν σχέδιον, διότι φλέγεται από εσωτερικόν πόθον να ωφελήση την Εκκλησίαν, εν γνώμων προς αυτήν, δι' όσα ο αείμνηστος Θεός του Μητροπολίτη Σπάρτης Κυρός Διονύσιος προσέφερεν εις αυτόν εν τη εξελίξει του. Αλλά και ο κ. Υπουργός των Θρησκευμάτων δεν πρέπει να υστερή εις αγάπην προς την Εκκλησίαν και επιθυμίαν, ινά ήδη την Εκκλησίαν εξελισσομένην προς επιτέλεσιν του προορισμού αυτής. Πρέπει να θέλη να γράψη και ούτος μίαν σελίδα εις το ενεργητικόν της θητείας του ως Υπουργός του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Όλα τα θέματα και τα ακανθωδέστερα λύονται εν τη ανταλλαγή γνώμων, εν μια καλή τη πίστει συζητήσει μακράν προκατάληψεων.» ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΥΘΗΡΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΥ, Εισηγήσις ενώπιον της Σ.Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 1963, σελ.41-42

¹⁰⁸ Ενορία, τόμ. ΚΓ', τεύχ. 444, 10.03.1968, σελ. 50επ

¹⁰⁹ Ε.τ.Κ Α' 162/1968

¹¹⁰ Σ. ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, Η μισθοδοσία του κλήρου, σελ. 7 και του ιδίου Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, σελ.37

¹¹¹ Όπως διαφαίνεται από τη νομοθετική παραγωγή της εποχής αλλά και από τις δημόσιες διαβουλεύσεις η εξομοίωση έφθανε μέχρι του σημείου του βασικού μισθού. Αντίθετα, τα επιδόματα για να καταβληθούν έπρεπε να γίνεται ειδική μνεία στο νομοθετικό κείμενο για να επεκταθεί η καταβολή τους και στον εφημεριακό κλήρο. Βλ. ενδεικτικά το αίτημα πλήρους ένταξης σε Ενορία, τόμ. ΚΕ', τεύχ. 484,

όμως να συνδέονται με το Δημόσιο ως εκ της ιδιομορφίας της ιδιότητας τους με σχέση δημόσιου ή ιδιωτικού δικαίου.¹¹² Έτσι, ρυθμίζεται η μισθολογική διαβάθμιση των ήδη ευρισκομένων στην υπηρεσία εφημερίων και η εξέλιξή τους μισθολογικά. Με τη συμπλήρωση συγκεκριμένου χρόνου ανέρχονται μισθολογική βαθμίδα. Από τις διατάξεις αυτές προκύπτει ότι α') ανεξαρτήτως του χρόνου της πρώτης διαβαθμίσεως των εφημερίων που υπηρετούσαν την 1η Ιουλίου 1968, αυτή θα ανατρέξει χρονικά στην 1η Ιουλίου 1968 και β') μόλις συμπληρωθεί ο προβλεπόμενος χρόνος για τη μισθολογική τους ανέλιξη η διοικητική αρχή οφείλει να τους κρίνει, πράγμα το οποίο εάν δεν πράξει συνιστά παράλειψη οφειλόμενης ενέργειας και να τους δώσει τον αυξημένο μισθό από τη συμπλήρωση του ανωτέρω χρόνου.¹¹³

Άρα το Κράτος από το 1968, για πρώτη φορά, αναλαμβάνει την υποχρέωση να συμπληρώνει τον παραπάνω ειδικό λογαριασμό με στόχο ο εφημέριος να λαμβάνει μισθό ίσο με του δημοσίου υπαλλήλου. Αυξάνεται επομένως η οικονομική συμμετοχή του Δημοσίου, αφού από την 1/9/1962¹¹⁴ είχε καταργηθεί η «ενοριακή εισφορά» των πιστών, οπότε ο λογαριασμός χρηματοδοτείτο πλέον από κρατικούς πόρους και την εισφορά (35%) εκ των εσόδων των Ναών (παγκάρια, μισθώματα κ.λπ.).¹¹⁵

Η νομοθετική αυτή αλλαγή έγινε αποδεκτή με ιδιαίτερη χαρά από τη Διοικούσα Εκκλησία.¹¹⁶ Ωστόσο τα ζητήματα που θα ανέκυπταν θα ήταν πολλά και σοβαρά με κυριότερο, όμως, την οικονομική εξάρτηση της Εκκλησίας από το Κράτος παρόλα τα σχέδια και τις επιδιώξεις της Διοικούσας Εκκλησίας ήδη πριν τη θέση σε ισχύ του Α.Ν. 469/1968, η οποία έχοντας εξασφαλίσει σε μεγάλο βαθμό την οικονομική της

20.07.1970, σελ. 146 επ., και τόμ. ΚΗ', τεύχ. 527, 01.02.1973 σελ. 18επ. αλλά και τη διαμάχη για διάφορα επιδόματα σε Ενορία, τόμ. ΚΖ', τεύχ. 521, 01.10.1972 σελ. 195επ.

¹¹² Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Μαθήματα, σελ 309

¹¹³ Δικαιολογητικό λόγο αυτών αποτελεί το γεγονός της μη υπάρξεως περαιτέρω απαιτήσεων για τη μισθολογική προαγωγή του εφημερίου πέραν της παρόδου του προβλεπόμενου χρόνου και της ευδόκιμης υπηρεσίας του. Βλ. Δ ΚΡΕΜΠΕΝΙΟΥ, Η Νομολογία του ΣτΕ, σελ. 204

¹¹⁴ Άρθρο 26 παρ. 2 Ν.Δ/τος 4242/1962 (ΦΕΚ Α' 136/1962).

¹¹⁵ Δ ΚΡΕΜΠΕΝΙΟΥ, Η Νομολογία του ΣτΕ, σελ. 203, Σ. ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, Η μισθοδοσία του κλήρου, σελ. 7 και του ιδίου Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, σελ.37

¹¹⁶ Βλ. τις σχετικές συζητήσεις της εποχής σε Ενορία, τόμ. ΚΓ', τεύχ. 452, 10.09.1968, σελ. 178επ.

Τέλος, για πρώτη φορά την περίοδο αυτή εισήχθη η δυνατότητα της χειροτονίας δασκάλων με τη θέσπιση του οικονομικού κινήτρου της λήψης διπλών αποδοχών. Η λύση αυτή του Α.Ν. 137/1967 «Περί προσόντων και χειροτονίας Κληρικών και περί ρυθμίσεως Εκκλησιαστικών τινών ζητημάτων» (Ε.τ.Κ. Α' 169/1967) υιοθετήθηκε προκειμένου να γίνει μία δραστική προσπάθεια αντιμετώπισης της μεγάλης έλλειψης εφημερίων στις μη αστικές περιοχές. Ακόμη, με το Ν.Δ. 1398/1973 εισήχθη η επέκταση της μισθοδοσίας και των διακόνων σε βάρος του ειδικού λογαριασμού του Α.Ν. 536/1945 (άρθ.3) και θεσπίστηκαν 820 οργανικές θέσεις για την Εκκλησία της Ελλάδος και 115 οργανικές θέσεις διακόνων για την Κρήτη και τα Δωδεκάνησα, μισθοδοτούμενες και αυτές από τον ειδικό λογαριασμό του Α.Ν. 536/1945 με το Ν.Δ. 1399/1973.

υπόσταση άρχιζε να παρουσιάζει –ματαιώς- τη βελτίωση της. Χαρακτηριστικό αυτού ήταν το «Σχέδιο Αναδιοργανώσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος», το οποίο τέθηκε από τον Αρχιεπίσκοπο Ιερώνυμο (Κοτσώνη)¹¹⁷. Όλες οι προτάσεις βελτίωσης του σώματος της Εκκλησίας της Ελλάδος συναρμολογούνται γύρω από έναν κοινό σκοπό· ο σκοπός αυτός ήταν η σταδιακή απόκτηση οικονομικής αυτονομίας. Όπως αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος Α΄: «όταν η Εκκλησία αισθάνεται, ότι συντηρείται υπό του Κράτους, κατ' ανάγκην θα είναι δεσμευμένη εκ των εκπροσώπων αυτού» και γι' αυτό ως στόχο θέτει «εντός δεκαετίας να έχη επιτύχει (η Εκκλησία) την λύσιν του προβλήματος όχι μόνο ίδιαις δυνάμεσι της συντηρήσεως του Κλήρου της, αλλά και του οικονομικού της εν γένει προβλήματος»¹¹⁸. Μερικά από τα προτεινόμενα μέτρα ήταν η αξιοποίηση της υπάρχουσας εκκλησιαστικής περιουσίας, η ενοποίηση των Ταμείων σε ένα κοινό ταμείο, σε έναν νέο Ο.Δ.Ε.Π, ο οποίος θα απαρτίζεται από το Κεντρικό Ταμείο και από Περιφερειακά (Μητροπολιτικά, Ενοριακά, Μοναστηριακά, Ιδρύματα), η μονοπώληση του εμπορίου των εκκλησιαστικών ειδών, ο περιορισμός του αριθμού των Μητροπόλεων και η αύξηση της εμπιστοσύνης του λαού για την ορθή οικονομική διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας¹¹⁹.

§10 Ο Νόμος 3220/2004

Κατά τη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου η τόσο πολυκύμαντη πορεία του τρόπου κάλυψης της μισθολογικής δαπάνης λαμβάνει μία περισσότερο αμετάβλητη πορεία. Η σταθερότητα αυτή οφείλεται στην εν γένει δημοσιονομική σταθερότητα και στην οικονομική πρόοδο αφενός και αφετέρου στη συνεχή διόγκωση του κρατικού μηχανισμού.

¹¹⁷ Ο οποίος αναδείχθηκε Αρχιεπίσκοπος σε εκτέλεση του Α.Ν. 3/1967. Βάσει των διατάξεων του Α.Ν. καταρτίστηκε, σε ειδική συνεδρία της «αριστίνδην Συνόδου» στις 13 Μαΐου 1967, παρουσία του Γενικού Διευθυντή Θρησκευμάτων, το τριπρόσωπο δελτίο για την πλήρωση του αρχιεπισκοπικού θρόνου. Το τριπρόσωπο αποτελούσαν ο Αρχιμανδρίτης Ιερώνυμος Κοτσώνης, ο οποίος είχε λάβει 8 ψήφους, και οι Μητροπολίτες Πατρών Κωνσταντίνος και Τρίκης και Σταγών Διονύσιος, οι οποίοι έλαβαν από 7 ψήφους. Το αποτέλεσμα αυτό ανακοινώθηκε αμέσως από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, μεταξύ δε των τριών επελέγη με το Β.Δ. 296/1967 «Περί προκρίσεων εκ των εκλεγέντων υποψηφίων του Θρόνου της Αρχιεπισκοπής Αθηνών του Αρχιμανδρίτου Ιερωνύμου Κοτσώνη» ως Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος ο Αρχιμανδρίτης Ιερώνυμος Κοτσώνης. Βλ. Ι.Μ.Κονιδάρι, Η Διαπάλη Νομιμότητας και Κανονικότητας και η Θεμελίωση της Εναρμονίσεως τους, Εκδόσεις Αντωνίου Ν. Σάκουλα Αθήνα 1994

¹¹⁸ Βλ. Εκκλησία, (21)1967, σελ. 627επ.

¹¹⁹ Βλ. Εκκλησία, (23) 1967, σελ. 707επ.

Όπως ήδη αναφέρθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα η μισθοδοσία του κλήρου διεπόταν από τις διατάξεις του Α.Ν. 536/1945, όπως αυτός τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε από τον Α.Ν. 469/1968. Με κοινή απόφαση των Υπουργών Προεδρίας της Κυβερνήσεως, Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και Οικονομικών από το 1985 επεκτάθηκαν και στους κληρικούς οι μισθολογικές διαβαθμίσεις του Ν. 4505/1984¹²⁰, που αφορούσε εν γένει στο προσωπικό της δημόσιας διοίκησης. Ο νόμος αυτός τροποποιήθηκε με το Ν. 2470/1997 «Αναδιάρθρωση μισθολογικού προσωπικού της Δημόσιας Διοίκησης και άλλες συναφείς διατάξεις»¹²¹ που επεκτάθηκε και πάλι στους κληρικούς με κοινή υπουργική απόφαση¹²² και όριζε ότι οι εφημέριοι μισθοδοτούνται από το Δημόσιο χωρίς διάκριση από τους δημοσίους υπαλλήλους¹²³ λαμβάνοντας επιδόματα.¹²⁴ Βέβαια, αυτή η μισθολογική εξομοίωση δεν συνεπαγόταν άνευ άλλου την παροχή και στους εφημερίους όλων των μισθολογικών προνομίων που απολαμβάνουν οι δημόσιοι υπάλληλοι, καθώς σε αυτούς δεν είχε εφαρμογή το άρθρο 18 Ν. 2470/1997 για την υπερωριακή απασχόληση όσο και του άρθρου 13 του ίδιου ως άνω νόμου για το κίνητρο αποδόσεως και στους τακτικούς εν ενεργεία εφημερίους, καθ' όν χρόνο βεβαίως η εν λόγω ρύθμιση ήταν σε ισχύ¹²⁵

Το επόμενο μεγάλο βήμα στο χώρο αυτό έγινε με τον Ν. 3220/2004 «Μέτρα αναπτυξιακής και κοινωνικής πολιτικής, αντικειμενικοποίηση φορολογίας κλπ»¹²⁶. Το άρθ.15 προέβλεπε την κατάργηση της εισφοράς που προβλεπόταν στο άρθ.2 παρ.2 του Α.Ν. 536/1945¹²⁷, επομένως το Δημόσιο από τούδε και στο εξής ανέλαβε πλήρως την

¹²⁰ Ν.1505/1984 «Αναδιάρθρωση μισθολογικού προσωπικού της Δημόσιας Διοίκησης και άλλες συναφείς διατάξεις» Ε.τ.Κ. Α' 194/1984

¹²¹ Ε.τ.Κ Α' 40/1997

¹²² Υ.Α. 2052614/8044/0022 της 27.09.1997 (Ε.τ.Κ. Β' 784)

¹²³ Συγχρόνως, όμως, εξ αυτής της μισθολογικής εξομοίωσης των Εφημερίων με τους δημοσίους υπαλλήλους, γίνεται δεκτό ότι οι Εφημέριοι δικαιούνται, όπως και οι λοιποί υπάλληλοι του Δημοσίου ή των ΝΠΔΔ, να λάβουν τις αποδοχές τους για το χρονικό διάστημα που δεν προσέφεραν τις υπηρεσίες τους λόγω πειθαρχικής ποινής αργίας, εφόσον εξαφανίστηκε η απόφαση με την οποία επιβλήθηκε η ποινή, κατ' αποδοχή σχετικού ενδίκου μέσου. Βλ. Ι.Γ.ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Οι Κανονισμοί «Περί Εφημερίων και Διακόνων» των Εκκλησιών Ελλάδος (230/2012) και Κρήτης (1/2013): Συγκριτική Επισκόπηση*, σελ.323-346, Τιμητικός Τόμος για τα 50 χρόνια των Τακτικών Διοικητικών Δικαστών, Ένωση Διοικητικών Δικαστών, 2015, σελ. 330

¹²⁴ Εορτών, αδείας, μεταπτυχιακού και χρόνου υπηρεσίας, Βλ. Β.Χ ΤΡΟΜΠΟΥΚΗ, *Έσοδα και Φορολόγηση*, σελ. 610-611

¹²⁵ Η πρόβλεψη αυτό «δεν προσβάλλει τη συνταγματική αρχή της ισότητας, καθώς οι τελευταίοι, ως μια εντελώς διακριτή κατηγορία δημοσίων λειτουργών, τα καθήκοντα των οποίων είναι προεχόντως θρησκευτικά και λατρευτικά κατ' άρθ. 37 παρ. 1 ν. 590/1977, δεν τελούν υπό ταυτότητα συνθηκών με τους δημοσίους πολιτικούς υπαλλήλους, αλλά ούτε και με τους Εφημερίους που έχουν παραλλήλως και υπαλληλική ιδιότητα (εκπαιδευτικοί κ.λπ.) και ασκούν δημοσιούπαλληλικά καθήκοντα» βλ. Ι.Γ.ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Οι Κανονισμοί*, ο.π. σελ. 330

¹²⁶ Ε.τ.Κ. Α' 15/28-01-2004

¹²⁷ Βλ. άρθρο 15 Ν. 3220/2004

κάλυψη της μισθολογικής δαπάνης των εφημερίων¹²⁸. Οι πάσης φύσεως αποδοχές του εφημεριακού κλήρου καταβάλλονταν από τον εκτός προϋπολογισμού λογαριασμό με τίτλο «Κεφάλαιο προς πληρωμή μισθού εφημεριακού κλήρου»¹²⁹ και πλέον βαρύνουν τον προϋπολογισμό του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, η καταβολή δε των εν λόγω αποδοχών έχει ενταχθεί στο σύστημα της Ενιαίας Αρχής Πληρωμής¹³⁰. Επομένως, λανθασμένα θεωρείται ότι το Κράτος ανέλαβε τη μισθοδοσία του κλήρου το 1945 διότι η πρώτη φορά που εγκαθιδρύεται «δωρεάν» καθολική μισθοδοσία του κλήρου είναι επί «Εκσυγχρονισμού» και Κυβερνήσεως Κωνσταντίνου Σημίτη¹³¹

Ωστόσο, αν και οι κληρικοί μισθοδοτούνται από το Δημόσιο, ποτέ δεν απέκτησαν την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου ή υπαλλήλου Ν.Π.Δ.Δ., γιατί προέχει η θρησκευτική φύση των καθηκόντων τους, δεν εμπίπτουν έτσι στις περιοριστικές διατάξεις που περιέχουν τα άρθρα 103 Σ και 104 Σ. Δεν απαγορεύεται έτσι να κατέχουν ταυτοχρόνως και θέση υπαλλήλου του δημοσίου ή του ευρύτερου δημοσίου τομέα¹³². Επομένως, τους επιτρέπεται να καταλάβουν τη θέση εκπαιδευτικού λαμβάνοντας τις αποδοχές και των δύο θέσεων, εντός βεβαίως του ανώτατου ορίου αποδοχών που ισχύει για το δημόσιο τομέα, να εργάζονται ως εκκλησιαστικού υπάλληλοι στην Ιερά Σύνοδο ή στα γραφεία της Αρχιεπισκοπής και των Μητροπόλεων, εισπράττοντας τις αποδοχές της υψηλότερα αμειβόμενης θέσεως και τα 2/3 των αποδοχών της άλλης¹³³ ή γενικά να κατέχουν μια δεύτερη θέση σε κάποιον από τους κλάδους του ευρύτερου δημοσίου τομέα.¹³⁴

¹²⁸ Σ. ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, Η μισθοδοσία του κλήρου, σελ. 8

¹²⁹ Ο οποίος καταργήθηκε ήδη από 30.4.2013. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Μαθήματα, σελ 309

¹³⁰ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Μαθήματα, σελ 309

¹³¹ Σ. ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, Η μισθοδοσία του κλήρου, σελ. 9

¹³² Β.Χ ΤΡΟΜΠΟΥΚΗ, Έσοδα και Φορολόγηση, σελ. 612-613

¹³³ άρθρο 42 παρ. 6 Κ.Χ. Ειδικές διατάξεις ρυθμίζουν τη μισθοδοσία των Εφημερίων που υπηρετούν σε Ναούς νεκροταφείων, τις οποίες καταβάλλει ο Δήνος, εφόσον έχει τη διοίκηση του Ναού (άρθρο 164 § 2 Ν. 3584/2007), ή σε Ναούς ευαγών ιδρυμάτων, τις οποίες καταβάλλει το αντίστοιχο νομικό πρόσωπο. βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Μαθήματα, σελ 310

¹³⁴ Δ. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗ, Η Προέχουσα θέση των εφημερίων ως θρησκευτικών λειτουργιών», Επιστημονική Επέτειος, Αρμενόπουλος 2004, σελ. 25-37

§11 Μνημονιακές ρυθμίσεις

Μετά την πλήρη ανάληψη εκ μέρους του κράτους της μισθολογικής δαπάνης των κληρικών με τον Ν. 3220/2004, αναγκαίο επόμενο ήταν και η κατάργηση του ειδικού λογαριασμού του Α.Ν. 536/1945 ως ειδικής πίστωσης στον Προϋπολογισμό του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων. Σύμφωνα με το άρθρο 13 παρ. 5^α-γ του Ν. 4111/2013¹³⁵, οι πάσης φύσεως αποδοχές των Ιερών Μητροπόλεων που καταβάλλονται από τον εκτός προϋπολογισμού λογαριασμό με τίτλο «Κεφάλαια προς πληρωμή μισθού εφημεριακού κλήρου» βαρύνουν τον προϋπολογισμό του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού, στον οποίο γράφονται ειδικές προς τούτο πιστώσεις. «Με αυτόν τον τρόπο το Ανεξάρτητο Ειδικό Εκκλησιαστικό Ταμείο («Γαζοφυλάκειον») όπως το προσδιόρισε η Δ' Εθνική Συνέλευση του Άργους και θεσπίστηκε ως νόμος στις 13 Δεκεμβρίου 1834, καταργείται μετά από πολλές περιπέτειες στις 30 Απριλίου 2013¹³⁶, δηλαδή μετά από 180 ολόκληρα χρόνια¹³⁷

Το 2011 τέθηκε σε ισχύ ο Ν. 4024/2011 «Συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις, ενιαίο μισθολόγιο - βαθμολόγιο, εργασιακή εφεδρεία και άλλες διατάξεις εφαρμογής του μεσοπρόθεσμου πλαισίου δημοσιονομικής στρατηγικής 2012-2015.»¹³⁸ με τον οποίο θεσπιζόταν το ενιαίο μισθολόγιο για τους δημοσίους υπαλλήλους μετά από υποδείξεις του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Ο νόμος αυτός δεν άφησε ανεπηρέαστους τους εφημερίους αφού βάσει του άρθρου 4 παρ. ζ σε αυτό εντάχθηκαν ευθέως και οι θρησκευτικοί λειτουργοί της Εκκλησίας της Ελλάδος καθώς και των υπολοίπων εκκλησιών, δογμάτων και κατά το άρθρο 13 Σ γνωστών θρησκειών που επιβαρύνουν τον κρατικό προϋπολογισμό.¹³⁹

¹³⁵ Ε.τ.Κ. Α'18/25-01-2013 «Συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις, τροποποιήσεις του Ν. 4093/2012, κύρωση της Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου «Έγκριση των Σχεδίων των Συμβάσεων Τροποποίησης της Κύριας Σύμβασης Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης μεταξύ του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (Ε.Τ.Χ.Σ.), της Ελληνικής Δημοκρατίας, του Ελληνικού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (Τ.Χ.Σ.) και της Τράπεζας της Ελλάδος (ΤτΕ), με τίτλο «Κύρια Σύμβαση Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης», της Σύμβασης Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης μεταξύ του Ε.Τ.Χ.Σ., της Ελληνικής Δημοκρατίας και της ΤτΕ, με τίτλο «Σύμβαση Διευκόλυνσης Διαχείρισης Υποχρεώσεων ΣΙΤ» και της Σύμβασης Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης μεταξύ του Ε.Τ.Χ.Σ., της Ελληνικής Δημοκρατίας και της ΤτΕ, με τίτλο «Διευκόλυνση αποπληρωμής Τόκων Ομολόγων», παροχή εξουσιοδοτήσεων για την υπογραφή των Συμβάσεων» και άλλες επείγουσες διατάξεις.»

¹³⁶ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Μαθήματα, σελ 309

¹³⁷ ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β', Η μισθοδοσία, σελ. 36

¹³⁸ Ε.τ.Κ. Α'226/27-10-2011

¹³⁹ Άρθρο 4 παρ. ζ Ν. 4024/2011

Βάσει του ίδιου νόμου καθώς και του Ν. 4354/2015¹⁴⁰ οι Εφημέριοι υπάγονται και στο ενιαίο βαθμολόγιο και κατατάσσονται αναλόγως με τα μορφωτικά τους προσόντα σε τέσσερις κατηγορίες¹⁴¹ και εξελίσσονται βαθμολογικώς¹⁴², συμφώνως προς τα ισχύοντα για τους δημοσίους υπαλλήλους, μετά από αξιολόγηση, όπως αυτή εξειδικεύεται στο άρθρο 7 παρ. 5 Ν. 4024/2011¹⁴³ σε συνδυασμό με το 1 του Π.Δ. 53/2012¹⁴⁴ με το οποίο εγκρίθηκε ο με αριθμό 230/2012 Κανονισμός «Περί Εφημερίων και Διακόνων», ο οποίος εκδόθηκε εξαιτίας της ανάγκης επικαιροποίησης της καταστατικής νομοθεσίας μετά τη θέση σε ισχύ του Ν. 4024/2011¹⁴⁵. Σύμφωνα με το οποίο Π.Δ. 53/2012 διατηρείται σε ισχύ το υφιστάμενο σύστημα αξιολόγησης των κληρικών της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ελλάδος, όπως περιγράφεται από τους Ιερούς Κανόνες και τους κανονισμούς που εκδόθηκαν κατ' εξουσιοδότηση του Ν. 590/1977 «Περί Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος»¹⁴⁶.

¹⁴⁰ Άρθρο 7 παρ. 1ιστ, Ε.τ.Κ. Α'176/16-12-2015

¹⁴¹ Σύμφωνα με το άρθρο 9 παρ. 1-2 Ν. 4354/2015 τα μισθολογικά κλιμάκια ορίζονται ως εξής: δεκαεννέα μισθολογικά κλιμάκια (Μ.Κ.) των υπαλλήλων των κατηγοριών Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης (Π.Ε.) με πτυχίο ή δίπλωμα Πανεπιστημίου ημεδαπής ή ισότιμο Σχολών αλλοδαπής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης (Τ.Ε.) με πτυχίο ή δίπλωμα Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος (Τ.Ε.Ι.) της ημεδαπής ή ισότιμο Σχολών ημεδαπής ή αλλοδαπής και δεκατρία κλιμάκια για τους υπαλλήλους Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (Δ.Ε.) και Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης (Υ.Ε.). Βλ. αναλυτικά τα μισθολογικά κλιμάκια σε Γ.ΒΑΜΒΑΚΙΔΗ, Εφημέριος (2)2012, σελ. 30-32 και του ίδιου, Εφημέριος (3)2012, σελ.31-32

¹⁴² «όταν ο Εφημέριος συμπληρώσει το νόμιμο χρόνο για να κριθεί και προαχθεί βαθμολογικώς, το Μητροπολιτικό Συμβούλιο της οικείας Ιεράς Μητροπόλεως, ενεργώντας ως Υπηρεσιακό Συμβούλιο για τους Εφημέριους, διενεργεί την κρίση»

¹⁴³ Υφιστάμενα ειδικά συστήματα αξιολόγησης και συστήματα επιλογής προϊσταμένων για τις κατηγορίες προσωπικού, όπως υπάλληλοι του διπλωματικού κλάδου και οι εξομοιούμενοι με αυτόν μισθολογικά ή βαθμολογικά κλάδοι του Υπουργείου Εξωτερικών, περιλαμβανομένου και του κλάδου Συμβούλων και Γραμματέων Επικοινωνίας της Γενικής Γραμματείας Επικοινωνίας και Ενημέρωσης, των εκπαιδευτικών, των δικαστικών υπαλλήλων, των κληρικών, των ιατρών υπηρεσίας υπαίθρου και των μόνιμων αγροτικών ιατρών, μπορούν να διατηρούνται σε ισχύ με προεδρικά διατάγματα, που εκδίδονται μετά από πρόταση του Υπουργού Διοικητικής Μεταρρύθμισης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης και του οικείου κατά περίπτωση Υπουργού, εντός αποκλειστικής προθεσμίας δύο (2) μηνών από τη δημοσίευση του παρόντος νόμου. Μετά την άπρακτη παρέλευση της προθεσμίας αυτής, οι διατάξεις του παρόντος Κεφαλαίου εφαρμόζονται και στις κατηγορίες προσωπικού της παρούσας παραγράφου. Άρθρο 7 παρ. 5 Ν. 4024/2011

¹⁴⁴ Ε.τ.Κ Α'105/2012

¹⁴⁵ Μάλιστα, η έκδοση του ως άνω νομοθετήματος προκάλεσε την απόφαση της Δ.Ι.Σ. να προβεί σε επικαιροποιημένη επεξεργασία όχι μόνο του καν. 2/1969, αλλά προσθέτως και των καν. 5/1978 «περί κώδικος εκκλησιαστικών υπαλλήλων» και 8/1979 «περί Ιερών Ναών και Ενοριών», πλην όμως η επικαιροποίηση περιορίστηκε τελικώς μόνο στον εν λόγω κανονισμό, καθώς κρίθηκε, ορθώς, ότι η «εκ παραλλήλου και ταυτόχρονα επικαιροποίησης» των ως άνω κανονιστικών κειμένων ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατη, διότι απαιτούσε «εκτεταμένη μελέτη και χρόνο πολύν» βλ. Ι.Γ.ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Οι Κανονισμοί, ο.π. σελ. 324-325 και Προκόπιο [Τσακουμάκα], Μητροπολίτη Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου, «Εισηγητική Έκθεση επί του σχεδίου Κανονισμού “περί Εφημερίων”», Εκκλησία (3)2012, σ. 158-164, εδώ σ. 158.

¹⁴⁶ Ε.τ.Κ. Α'146/1977. Οι κανονισμοί της Εκκλησίας που αφορούν την αξιολόγηση των Εφημερίων είναι 264/2015 και 305/2018 άρθρο 11. Το ειδικό αυτό καθεστώς διατηρήθηκε σε ισχύ και μετά από την κα-

Ήδη με από τον Α.Ν. 469/1968 άρχισαν οι αρχικά αυτοτελείς μισθολογικές κατηγορίες των κληρικών να αντιστοιχίζονται με τις αντίστοιχες μισθολογικές κατηγορίες των δημοσίων υπαλλήλων. Με τον Ν.4024/2011 αλλά και με τον ισχύοντα Ν.4354/2015 καταργήθηκαν οι ειδικές μισθολογικές κατηγορίες (Α, Β, Γ, Δ) των κληρικών που είχαν εισαχθεί με τον Α.Ν. 536/1945 και το Ν.Δ. 4538/1966. Οι παλαιές αυτές κατηγορίες είχαν συνδεθεί με μία απλοϊκή αντιστοίχιση με τις κατηγορίες ΠΕ, ΤΕ, ΔΕ και ΥΕ, χωρίς όμως αυτό να αντιστοιχεί με ακρίβεια και στην κανονιστική πραγματικότητα εξαιτίας της ποικιλομορφίας που εμφανίζει η εκκλησιαστική εκπαίδευση.

Τέλος, θα πρέπει να παρατηρήσουμε πως σύμφωνα με το Ν. 3833/2010,¹⁴⁷ στον οποίο υπάγονται και οι κληρικοί εφόσον εξαρτώνται μισθολογικά από το Δημόσιο, η Πολιτεία υπόκειται στην μνημονιακή υποχρέωση για πρόσληψη μόνον ενός κληρικού – δημοσίου υπαλλήλου μετά την συνταξιοδότηση τουλάχιστον πέντε παλαιότερων. Εξαιτίας αυτού, ήδη πολλοί κληρικοί μισθοδοτούνται άνευ μισθού και ουσιαστικά ακολουθούν την προηγούμενη τους εργασία, κάτι που δεν συνιστά εφικτή την πλήρους απασχόληση τους στην ενορία που υπάγονται.¹⁴⁸

§12 Νομολογία Εθνικών Διοικητικών Δικαστηρίων για ζητήματα μισθοδοσίας

Τα εθνικά Διοικητικά Δικαστήρια, αλλά κυρίως, το Σ.τ.Ε. ασχολήθηκαν πολλάκις με ζητήματα που αφορούσαν το ζήτημα της μισθοδοσίας του Εφημεριακού Κλήρου, είτε άμεσα είτε εμμέσως, ως παρεμπίπτον ζήτημα. Συχνά αποφάσεις του Σ.τ.Ε. που έκριναν ζητήματα που αφορούσαν αποφάσεις Εκκλησιαστικών Δικαστηρίων και επέβαλαν ποινές που είχαν αντίκτυπο και στην υπηρεσιακή ιδιότητα του κληρικού π.χ. καθαίρεση ή ποινή αργίας αναφέρονταν παρεμπιπτόντως στο ζήτημα της μισθοδοσίας καθώς και της σχέσης τους με το Ελληνικό Δημόσιο.¹⁴⁹ Κατά κύριο λόγο, το ΣτΕ απασχόλησαν το ζήτημα της μισθολογικής διαβαθμίσεως των κληρικών, του επιπέδου σπουδών τους, την παραγραφή της αξίωσης του μισθού και την παύση αυτού.

θιέρωση του νέου συστήματος αξιολογήσεως των δημοσίων υπαλλήλων, από το οποίο ρητώς εξαιρούνται οι θρησκευτικοί λειτουργοί της Ορθόδοξης Εκκλησίας (άρθρο 14 § 2 περίπτ. β' και 4 Ν. 4369/2016). Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Μαθήματα, σελ. 309.

¹⁴⁷ Ε.τ.Κ. Α' 40/15-03-2010

¹⁴⁸ Βλ. ΜΗΤΡΑΛΕΞΗΣ, Η μισθοδοσία, σελ.12

¹⁴⁹ Σ.τ.Ε. 111/2015 Τμ. Γ' με σχόλιο Β. ΜΑΡΚΟΥ, Νομοκανονικά 2/2016, σελ. 115-119 και Σ.τ.Ε. 3240/2015 Τμ. Γ' με σχόλιο Γ.ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Νομοκανονικά 1/2016, σελ. 135-143

1) Το ζήτημα του επιπέδου σπουδών των Εφημερίων, ως λόγος κατάταξης σε μισθολογική κλίμακα καθώς και ανέλιξης φαίνεται να απασχόλησε το Σ.τ.Ε. την υπ' αριθμόν 3835/1984 Τμ. Γ' απόφαση του. Στην κρινόμενη υπόθεση, η οποία αφορούσε Ιερέα της Αρχιεπισκοπής Αθηνών, ο οποίος ζητούσε να του αναγνωριστεί το πτυχίο ιερατικής σχολής προκειμένου να αυξηθεί ο μισθός του, το Σ.τ.Ε. απεφάνθη ότι ο άρθρ. 3 Ν. 754/1978 όρισε ότι οι εφημέριοι οι οποίοι είναι κάτοχοι πτυχίου ανωτάτου εκπαιδευτικού ιδρύματος θα λαμβάνουν επίδομα σπουδών ανερχόμενο στο είκοσι τοις εκατό «του βασικού μισθού του έκτου βαθμού της διοικητικής ιεραρχίας, ανεξάρτητα από τη μισθολογική τους διαβάθμιση». Οι κάτοχοι πτυχίου ανώτερης σχολής θα λαμβάνουν επίδομα σπουδών από πέντε έως είκοσι πέντε τοις εκατό ανάλογα με τα χρόνια σπουδών. Επιπλέον, Με βάση τον Α.Ν. 540/1945 «οι επτατάξιες εκκλησιαστικές σχολές του νόμου αυτού είναι ομοειδείς και ισότιμες με τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης», το ίδιο δε ισχύει και για τις εξατάξιες εκκλησιαστικές σχολές του Ν.Δ. 3885/1958, οι οποίες αποτελούν μετεξέλιξη των ανωτέρω επταταξίων αλλά και για τις επτατάξιες ιερατικές σχολές του Κανον. 22/1971. Συνεπώς, οι εφημέριοι οι αποφοιτήσαντες από τις ανωτέρω σχολές δεν δικαιούνται το επίδομα σπουδών του άρθρ. 3 Ν. 754/1978 το οποίο λαμβάνουν οι αποφοιτήσαντες από ανώτερη σχολή. Το άρθρ. 20 Ν.Δ. 3885/1958 δεν δίνει το δικαίωμα στους αποφοίτους των εκκλησιαστικών σχολών για λήψη επιδόματος σπουδών, το οποίο χορηγήθηκε στους αποφοίτους των ανωτέρων εκκλησιαστικών φροντιστηρίων¹⁵⁰

2) Επιπλέον, υπό την κρίση του Σ.τ.Ε. τέθηκε πολλές φορές το ζήτημα την παραγραφής των μισθολογικών απαιτήσεων των κληρικών, ένα ζήτημα το οποίο προκάλεσε διχογνωμία σε θεωρία και νομολογία.

Σύμφωνα με την κρίση του Σ.τ.Ε τόσο στην υπ' αριθμόν 4018/2012 Τμ. ΣΤ¹⁵¹ όσο και στην 908/2013¹⁵² απόφαση του οι αξιώσεις των εφημερίων, οι οποίοι αποδέχεται ότι δεν είναι δημόσιοι υπάλληλοι, έναντι του Δημοσίου υπόκεινται, ως εκ της μισθοδοσίας τους από αυτό, σε διετή και όχι πενταετή παραγραφή¹⁵³ «διότι μισθοδοτούνται από το Ελληνικό Δημόσιο», γεγονός, μάλιστα, το οποίο δεν αντίκειται στην αρχή της ισότητας

¹⁵⁰ Δ ΚΡΕΜΠΙΕΝΙΟΥ, Η Νομολογία του Σ.τ.Ε., σελ. 205-206

¹⁵¹ Σ.τ.Ε 4018/2012 Τμ. ΣΤ, με σχόλιο Π.Β.ΤΡΟΜΠΙΟΥΚΗ, Νομοκανονικά 2/2013, σελ. 113-117

¹⁵² Επιπλέον Σ.τ.Ε. 906/2013 ΝΟΜΟΣ και Σ.τ.Ε 3385/2012 ΝΟΜΟΣ

¹⁵³ Άρθρο 90 παρ. 3 Ν.2362/1995

που προασπίζεται το Σύνταγμα ούτε στο Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο της Ε.Σ.Δ.Α.¹⁵⁴

Απ' την άλλη πλευρά η θεωρία ως προς τον πρώτο ισχυρισμό επικρίνει τη νομολογία για ελλιπή αιτιολογία. Ειδικότερα, προβάλλει πως σύμφωνα με τη γραμματική ερμηνεία του νόμου η ύπαρξη απλώς και μόνον μισθοδοσίας απ' την πλευρά του Δημοσίου δεν είναι αρκετό για να θεμελιώσει την έννομη συνέπεια του αρθ.140 παρ.3 του ΚΔΛ, διότι απαιτείται ύπαρξη δημοσιούπαλληλικής σχέσης¹⁵⁵. Εφόσον, υποστηρίζει η θεωρία, απαιτείται αυτή η σχέση, τότε η νομολογία έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την υπάρχουσα νομολογία πως οι εφημέριοι ενοριακών ναών δεν παρέχουν υπηρεσίες στο Δημόσιο αλλά έχουν μια ολότελα διαφορετική αποστολή, αυτήν την εκπλήρωση των θρησκευτικών και λατρευτικών τους καθηκόντων. Συνεπώς και καμία διασύνδεση δεν υφίσταται και με την τελολογική θεμελίωση της μισθοδοσίας των δημοσίων υπαλλήλων. Ακόμη, προβάλλεται η αντισυνταγματικότητα της διάταξης λόγω της αντίθεσής με την αρχή της ισότητας, διότι η βάση της διαφοροποίησης, το λογιστικό – οικονομικό συμφέρον του Δημοσίου, δεν μπορεί να συνιστά αυτοτελώς και δημόσιο συμφέρον.¹⁵⁶

3) Ένα ακόμη ζήτημα που απασχόλησε την Επιτροπή Αναστολών του Σ.τ.Ε. ήταν η παύση κληρικού από τη θέση του Εφημερίου και η συνεπαγόμενη παύση του μισθού του. Στο σκεπτικό της υπ' αριθμόν Επ.Αν.Στε 57/2017, η οποία αφορούσε σε έναν κληρικό στον οποίο επιβλήθηκε από τον Μητροπολίτη του βάσει του υπ' αριθμόν 230/2012 Κανονισμού, παύση από τη θέση του προσωρινού εφημερίου από 01/03/2017 λόγω της απουσίας του άνευ λόγου από τα εφημεριακά του καθήκοντα για μεγάλο χρονικό διάστημα, ανέφερε ότι αφού ο κληρικός δεν ανήκε στην κατηγορία των ιερομονάχων ούτε στα μοναχολόγια κάποιας μονής η παύση καταβολής του μισθού του θα αποτελούσε ανεπανόρθωτη βλάβη για εκείνον και τους οικείους του.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Σύμφωνα με το σκεπτικό του «Για να υπάρξει δικαστικά ελέγξιμη αντίθεση στην αρχή του άρθ.4 παρ.1 Συντ πρέπει να υφίστανται κατά προφανή τρόπο ουσιωδώς όμοιες καταστάσεις που να ρυθμίζονται με ανάλογο τρόπο. Κάτι τέτοιο όμως δεν υφίσταται στη θέσπιση της βραχυπρόθεσμης παραγραφής των μισθολογικών απαιτήσεων των δημοσίων υπαλλήλων. Ο περιοδικός χαρακτήρας των αποδοχών και το μεγάλο ύψος του μισθολογικού κόστους θα μπορούσε να προκαλέσει σοβαρές αναταράξεις στα δημόσια οικονομικά, αν οι συγκεκριμένες απαιτήσεις δεν εκκαθαρίζονται σύντομα. Επομένως, η θέσπιση της εν λόγω βραχυπρόθεσμης παραγραφής αποσκοπεί στη διαφύλαξη της δημοσιονομικής ισορροπίας»

¹⁵⁵ Βλ. Βλ. κριτική θεώρηση της νομολογιακής αυτής θέσεως από Β. Χ. Τρομπούκη, σχόλιο στη ΣτΕ 4018/2012, Νομοκανονικά (2)2013, σ. 116

¹⁵⁶ Βλ. Γ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Εφημέριος (1)2014, σελ. 31-32 και του ιδίου Οι Κανονισμοί, σελ. 329

¹⁵⁷ Βλ. Απόφαση Επ.Αν.Στε 57/2017 Νομοκανονικά 1/2018, σελ. 162-164

Τέλος, το Σ.τ.Ε. πολλές φορές ασχολήθηκε και με το ζήτημα την μισθοδοσίας των Ιεροκληρικών, οι οποίοι μετά την υπαγωγή τους στην Αποστολική Διακονία, λογίζονται δημόσιοι υπάλληλοι και τα σχετικά με τη μισθοδοσία τους, τη συνταξιοδότησή τους κ.λπ. ζητήματα εξακολούθησαν να ρυθμίζονται από τις διατάξεις του Ν. 4596/1930 και του τροποποιητικού αυτού Α.Ν. της 28.10.1935¹⁵⁸.

§13 Η νομική φύση της μισθοδοσίας

Το ερώτημα της νομικής φύσης της μισθοδοσίας του κλήρου βρίσκεται διαρκώς στο επίκεντρο όλων των διαλόγων για το ζήτημα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας. Όπως θα δούμε στη συνέχεια από διαφορετική οπτική γωνία βλέπει η Εκκλησία το ζήτημα και από διαφορετική η θεωρία και η Πολιτεία.

Η Εκκλησία θεμελιώνει τη μισθοδοσία των λειτουργών της ως αφηρημένη αποζημίωση, που οφείλει η Πολιτεία για την εκκλησιαστική (ιδίως μοναστηριακή) περιουσία που απαλλοτριώσε από το 1833 και εντεύθεν.¹⁵⁹ Κατά τους εκκλησιαστικούς κύκλους αφού η ίδια δια μέσου των αιώνων μεταβίβασε ένα τεράστιο μέρος της περιουσίας της, προκειμένου να στηρίξει τις υποχρεώσεις του ελληνικού κράτους δια μέσου των απαλλοτριώσεων 1830-1836, 1882, 1927, 1952, με βάση και τις διακηρύξεις που ήδη από τη Δ' Εθνοσυνέλευση μέχρι και τη Σύμβαση του 1952, η Πολιτεία έχει αναλάβει την υποχρέωση τουλάχιστον να συντηρεί τους λειτουργούς της, αφού εκείνη κατέχει και εκμεταλλεύεται τους πόρους από τους οποίους θα μπορούσε η Εκκλησία να τους θρέψει.¹⁶⁰

Βέβαια, θα μπορούσε να γίνει αντιληπτό ότι η Εκκλησία αντί να προσπαθεί να θεμελιώσει αυτή την υποχρέωση της Πολιτείας σε κάποια συνταγματική ή νομοθετική διάταξη προσπαθεί με κάθε τρόπο να πετύχει το διαχωρισμό της μισθοδοσίας από το άρθρο 3 του Συντάγματος. Αποφεύγει δηλαδή με κάθε τρόπο να διαχωρίσει τη

¹⁵⁸ Βλ. Σ.τ.Ε. 4146/2013 Τμ.Γ' με σχόλιο Γ.ΙΑΤΡΟΥ, Νομοκανονικά 1/2014, σελ. 142-151, ΔΠΡΑΘ 19595/2018 Τμ. 7, Νομοκανονικά 2/2019, σελ. 198-198

¹⁵⁹ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ ΔΙΔΥΜΟΤΕΙΧΟΥ, Μύθοι και πραγματικότητες επί του θέματος της σχέσεως Εκκλησίας και Πολιτείας εν όψει της Συνταγματικής Αναθεώρησης, Εισήγηση ενώπιον της ΙΣΙ, 04.10.2017, Θεολογία, (1)2018, σελ. 63επ., ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΤΡΩΝ, Η ποιμαντική της Εκκλησίας στην εποχή των μνημονίων, Εισήγηση ενώπιον της ΙΣΙ, 02.10.2012, <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/eisigiseis.htm>, σελ. 32 (27.11.2020), Θ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Το νομοθετικό καθεστώς και οι σχέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Κράτος: δεδομένα και παρανοήσεις, Νομοκανονικά 2/2017, σελ. 29-67. εδώ σελ. 53-56, ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Η εκκλησιαστική περιουσία, σελ.21 και Φ.Κ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σχέσεις Κράτους Εκκλησίας, Συλλογικό Έργο, Η πρόκληση της Αναθεώρησης του Συντάγματος, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2013, σελ. 195-198. Εδώ σελ. 198

¹⁶⁰ Βλ. Ομιλία Σεβασμιότατου Μητροπολίτου Μεσσηνίας ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΣΑΒΒΑΤΟΥ, Νομοκανονικά 1/2019, σελ. 18-27. εδώ σελ. 25-26

μισθοδοσία από τον όρο «Επικρατούσα Θρησκεία» ή από κάποιο ευνοϊκό καθεστώς υπέρ της Ορθοδόξου Εκκλησίας¹⁶¹. Ως επικουρική, δε, βάση τίθεται και η χρήση του επιχειρήματος της θρησκευτικής ισότητας, αντιπαραθέτοντας τη μισθοδοσία των Μουφτήδων και των ιεροδιδασκάλων της Δυτικής Θράκης.¹⁶² Για την Εκκλησία η υπαγωγή της μισθοδοσίας ως υποχρέωσης της Πολιτείας, με δεδομένο μάλιστα ότι αυτή η υποχρέωση δεν βρίσκει έρεισμα σε καμία νομοθετική αλλά ούτε συνταγματική διάταξη, δε μπορεί παρά να είναι μια μορφή αμοιβαίας συμφωνίας.

Παρόμοια, άποψη έχει και μία μερίδα της θεωρίας, σύμφωνα με την οποία ναι μεν η Πολιτεία είναι υποχρεωμένη να μισθοδοτεί τους κληρικούς, όμως η φύση της ανταποδοτικότητας που στηρίζει αυτή την υποχρέωση είναι διαφορετική. Το μέγεθος της ανταποδοτικότητας προσεγγίζεται με τον υπολογισμό του συνόλου της αξίας της εκκλησιαστικής περιουσίας που έλαβε το Δημόσιο λόγω δωρεάς ή απαλλοτρίωσης με ή χωρίς αποζημίωση και του ποσού που έχει διαθέσει. Το υπόλοιπο της διαίρεσης αποτελεί το ποσό που οφείλει η Πολιτεία στην Εκκλησία ως αποζημίωση για την περιουσία που δήμευσε και θα καταβάλλεται με την μορφή μισθών στους Εφημερίους.¹⁶³

Στην αντίπερα όχθη βρίσκονται όσοι υποστηρίζουν ότι η μισθοδοσία του κλήρου δεν συνδέεται με οποιοδήποτε δικαίωμα ιστορικής φύσεως ούτε με οποιαδήποτε αποζημίωση για την περιουσία που απαλλοτριώθηκε.¹⁶⁴ Αντιθέτως, βρίσκει έρεισμα στο άρθρο 13 Σ και στο δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Η θρησκευτική ελευθερία είναι ένα δικαίωμα με ευρύ και θετικό περιεχόμενο που παρέχει την αξίωση έναντι της Πολιτείας να διασφαλίζει την ανεμπόδιστη διαμόρφωση και εκδήλωση της θρησκευτικής συνειδήσεως,¹⁶⁵ έτσι και η μισθοδοσία πρέπει να θεωρηθεί ως μία θετική επέμβαση της Πολιτείας στα πλαίσια της υποχρέωσης της βάσει του άρθρου 13Σ και του άρθρου 9 της Ε.Σ.Δ.Α. χωρίς αυτό να συνεπάγεται κάποια περαιτέρω δέσμευση της για διατήρηση της και συνεπώς μπορεί οποτεδήποτε να καταργηθεί νομοθετικά.¹⁶⁶

¹⁶¹ Βλ. Θ.ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ο.π. σελ. 47-48

¹⁶² Βλ. Θ.ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ο.π. σελ. 33-34

¹⁶³ Βλ. Σ. ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, Μισθοδοσία, σελ. 23

¹⁶⁴ Βλ. Ενδεικτικά Ε.ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας με ή χωρίς την αναθεώρηση του Συντάγματος*, Νομοκανονικά 1/2017, σελ.9-20. Εδώ σελ. 17

¹⁶⁵ ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Μαθήματα, σελ.65

¹⁶⁶ Βλ. Φ.Κ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, ο.π. σελ 198

Αυτή η πρακτική της Πολιτείας, αποτελεί για αυτή τη μερίδα της θεωρίας, παραβίαση της αρχής της ισότητας έναντι των λειτουργών των άλλων γνωστών θρησκειών και εν γένει των αλλόθρησκων πολιτών του Κράτους.¹⁶⁷ Απαραίτητη, λοιπόν, προϋπόθεση για να διατηρηθεί η κρατική μισθοδοσία των θρησκευτικών λειτουργών της Επικρατούσας Θρησκείας, για όσο χρόνο αυτή είναι θρησκευτικά εξαρτημένη, είναι να γενικευτεί η μισθοδοσία σε κάθε θρησκευτική κοινότητα κατά αναλογία πληθυσμού, κατανοούμενη ως εποπτεία της Πολιτείας επί των θρησκευτικών λειτουργών όλων των γνωστών θρησκευμάτων.¹⁶⁸

Αποτελεί, λοιπόν, η μισθοδοσία μια υποχρέωση της Πολιτείας η οποία στηρίζεται σε μία άτυπη σύμβαση της με την Εκκλησία ως αντιστάθμισμα της περιουσίας που δήμευσε ή μέρος της υποχρέωσης που της επιβάλει το άρθρο 13Σ και 9 Ε.Σ.Δ.Α; Αυτό είναι ένα ερώτημα που όσα χρόνια κι αν περάσουν δεν θα βρίσκει απάντηση, διότι κάθε πλευρά υποστηρίζει σθεναρά την άποψη της.

Τίτλος Β΄

Ειδικά ζητήματα

§14 Μισθοδοσία και δημοσιοϋπαλληλική σχέση

Σύμφωνα με την § 1 του άρθρου 103 Σ., «Οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι εκτελεστές της θέλησης του Κράτους και υπηρετούν το Λαό· οφείλουν πίστη στο Σύνταγμα και αφοσίωση στην Πατρίδα»¹⁶⁹. Θεμελιώδη καθήκοντα των δημοσίων υπαλλήλων είναι η πίστη στο Σύνταγμα και η αφοσίωση στην Πατρίδα, η εκπλήρωση καθήκοντος, η υποχρέωση ουδετερότητας και η αντικειμενική άσκηση καθηκόντων, η νομιμότητα των υπηρεσιακών ενεργειών, το καθήκον αμεροληψίας και υπακοής κ.α.

¹⁶⁷ Βλ. Α.ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ, Οι οικονομικές διαστάσεις των σχέσεων Εκκλησίας-Κράτους, Φορολόγηση και χρηματοδότηση της Εκκλησίας από το Κράτος στην Ελλάδα και την Ευρώπη, ΙΝΣΠΟΛ 2014, σελ. 7

¹⁶⁸ Βλ. Ε.ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, ο.π. σελ. 17 και Μ.ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, Το σύστημα των διακριτών ρόλων, εφημερίδα Κυριακάτικη, 30.10.2005

¹⁶⁹ Φ.ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλας, 2018, σελ. 393επ

Ο νομοθέτης με τον Α.Ν. 536/1945, όπως τροποποιήθηκε με τον Α.Ν. 469/1968, αλλά κυρίως με τον Ν. 4024/2011 θέσπισε ότι η μισθοδοσία των κληρικών της Εκκλησίας θα γίνεται βάσει των κανόνων που διέπουν τους δημοσίους υπαλλήλους. Είναι όμως οι Εφημέριοι δημόσιοι υπάλληλοι ή είναι διαφορετική η φύση της θέσης τους;

Επ' αυτού του θέματος απεφάνθη πολλές φορές το Σ.τ.Ε.. Σύμφωνα με την κρίση του οι Εφημέριοι δεν είναι δημόσιοι λειτουργοί ούτε δημόσιοι υπάλληλοι του Ν.Π.Δ.Δ. του ναού που υπηρετούν¹⁷⁰ αλλά χαρακτηρίζονται ως θρησκευτικοί λειτουργοί, διότι προέχει η θρησκευτική φύση των καθηκόντων τους¹⁷¹. Ο μισθός που τους χορηγείται από το Δημόσιο δεν αποτελεί αντιπαροχή έναντι εκτελέσεως από αυτούς των ιερατικών τους καθηκόντων, αποσκοπεί μόνο στην αντιμετώπιση των βιοτικών και κοινωνικών αναγκών τους.¹⁷² Εξακολουθούν, δε, να συνδέονται με σχέση δημοσίου δικαίου με την Εκκλησία της Ελλάδος, η οποία αποτελεί in globo ΝΠΔΔ.¹⁷³

Εξ αυτού του γεγονότος απορρέουν, πρώτον ότι ο κληρικός δεν απαγορεύεται να κατέχει συγχρόνως και θέση υπαλλήλου του Δημοσίου ή του ευρύτερου δημόσιου τομέα χωρίς να έρχονται σε αντίθεση με το άρθρο 104Σ που απαγορεύει τη διπλοθεσία στο Δημόσιο. Συνήθως, γίνεται από τους κληρικούς χρήση αυτής της δυνατότητας για την κατάληψη θέσεως εκπαιδευτικού, λαμβάνοντας από την υπαλληλική τους θέση πλήρεις αποδοχές ενώ από τη θέση του κληρικού δεν λαμβάνουν τα επιδόματα

¹⁷⁰ Αυτό εξάλλου φαίνεται και από το γεγονός ότι οι κληρικοί δεν λαμβάνουν το κίνητρο αποδόσεως που λαμβάνουν οι δημόσιοι υπάλληλοι. Ως αντιστάθμισμα αυτού δόθηκε με το άρθρο 30 παρ.4 του Ν. 2768/1999 το επίδομα ειδικού λειτουργήματος από 1/01/2000 («Στους Αρχιερείς και στους κληρικούς της Εκκλησίας της Ελλάδος χορηγείται μηνιαίο επίδομα αποκλειστικού ειδικού λειτουργήματος, το οποίο ορίζεται ως εξής: i) Για τους Αρχιερείς, σε εξήντα πέντε χιλιάδες (65.000) δραχμές. ii) Για τους κληρικούς: α) Της κατηγορίας Δ', με εξέλιξη στα μισθολογικά κλιμάκια (μ.κ.) 360 μέχρι 190, σε σαράντα χιλιάδες (40.000) δραχμές. β) Της κατηγορίας Γ', με εξέλιξη στα μ.κ. 280 μέχρι 110, σε σαράντα πέντε χιλιάδες (45.000) δραχμές. γ) Της κατηγορίας Β': αα) με εξέλιξη στα μ.κ. 270 μέχρι 100, σε πενήντα χιλιάδες (50.000) δραχμές ββ) με εξέλιξη στα μ.κ. 210 μέχρι 40, σε πενήντα δύο χιλιάδες (52.000) δραχμές. δ) Της κατηγορίας Α': αα) με εξέλιξη στα μ.κ. 210 μέχρι 40, σε πενήντα δύο χιλιάδες (52.000) δραχμές και ββ) με εξέλιξη στα μ.κ. 180 μέχρι 10, σε εξήντα δύο χιλιάδες (62.000) δραχμές. Το επίδομα αυτό δεν καταβάλλεται σε κληρικούς που κατέχουν παράλληλη έμμισθη θέση στον ευρύτερο δημόσιο τομέα της παραγράφου 6 του άρθρου 1 του ν. 1256/1982 (ΦΕΚ 65 Α'), με οποιαδήποτε ιδιότητα ή σχέση εργασίας (ιερείς - εκπαιδευτικοί, ιερείς - υπάλληλοι).») βλ. Β.Χ.ΤΡΟΜΠΟΥΚΗ, Έσοδα και Φορολόγηση, σελ. 611.

¹⁷¹ Δ. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗ, Η Προέχουσα θέση των εφημερίων ως θρησκευτικών λειτουργιών», Επιστημονική Επέτειος, Αρμενόπουλος 2004, σελ. 25-37 και Β.Χ.ΤΡΟΜΠΟΥΚΗ, Έσοδα και Φορολόγηση, σελ. 612

¹⁷² Γν. Σ.τ.Ε 51/1979 Valsamon, Σ.τ.Ε. 507/1983 Τμ. Γ, Σ.τ.Ε. 4045/1983 Τμ. Γ, Σ.τ.Ε. 3180/1996 Τμ. Γ, Σ.τ.Ε. 624/2001 Τμ. Γ σε ΝΟΜΟΣ Σ.τ.Ε. 686/2011 Τμ. Γ Έλληνική Δικαιοσύνη (4)2012, σελ. 1148-1149, Σ.τ.Ε. 4018/2012 Τμ. Γ, με σχόλιο Π.Β.ΤΡΟΜΠΟΥΚΗ, Νομοκανονικά 2/2013, σελ. 113-117, Σ.τ.Ε. 312/2014 Τμ. Γ, Διοικητική Δίκη (5)2014, σελ. 1331-1335, Σ.τ.Ε. 4595/2014 Τμ. Γ με σχόλιο Β.ΜΑΡΚΟΥ, Νομοκανονικά 1/2015, σελ. 133-143, Σ.τ.Ε. 1111/2015 Τμ. Γ με σχόλιο Β.ΜΑΡΚΟΥ, Νομοκανονικά 1/2016, σελ. 115-119 και Σ.τ.Ε. 210/2020 Τμ. Γ σε Ελ. Δικ. (4)/2020, σελ 1178-1186

¹⁷³ Βλ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Κανονισμοί, σελ.328 και ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Διαπάλη κ.τ.λ, ο.π. σελ. 74

οικογενειακών βαρών¹⁷⁴ και ειδικού τομέα.¹⁷⁵ Δεύτερον, οι απαιτήσεις των Εφημερίων για τις αποδοχές τους δεν παραγράφονται μετά το πέρας διετίας, όπως ισχύει για τους δημόσιους υπαλλήλους κατ' εφαρμογή του άρθ. 90 παρ. 3 ν. 2362/1995, αλλά υπόκεινται στη γενική πενταετή παραγραφή¹⁷⁶. Και τρίτον, τα του βαθμολογίου και της μισθοδοσίας να ρυθμίζονται από τις εκάστοτε ισχύουσες σχετικές διατάξεις, όπως ορίζεται στο άρθρο 2 παρ. 2 καν 230/2012.¹⁷⁷

Παρόλα αυτά, επιπλέον του γεγονότος ότι στους κληρικοί ως θρησκευτικούς λειτουργούς δεν αναγνωρίζεται υπερωριακή απασχόληση και δεν δίνεται δια του νόμου το λεγόμενο κίνητρο αποδόσεως,¹⁷⁸ τυγχάνει εφαρμογής σε αυτούς του Ν. 3833/2010 βάσει του οποίου η Πολιτεία υπόκειται στην μνημονιακή υποχρέωση για πρόσληψη μόνον ενός κληρικού – δημοσίου υπαλλήλου μετά την συνταξιοδότηση τουλάχιστον πέντε παλαιότερων. Εξαιτίας αυτού, ήδη πολλοί κληρικοί μισθοδοτούνται άνευ μισθού και ουσιαστικά ακολουθούν την προηγούμενη τους εργασία, κάτι που δεν συνιστά εφικτή την πλήρους απασχόληση τους στην ενορία που υπάγονται, συνήθως δε δεν τοποθετούνται ως πλήρεις εφημέριοι, αλλά ως βοηθητικοί κληρικοί.¹⁷⁹

§15 Αναθεώρηση του Συντάγματος και μισθοδοσία

Το 2019, επί Κυβερνήσεως ΣΥ.ΡΙΖ.Α και Αλέξη Τσίπρα, επανήλθε στο προσκήνιο το ζήτημα του χωρισμού Εκκλησίας – Κράτους, ιδίως ενόψει της συνταγματικής αναθεωρήσεως, την οποία αποφάσισε η κοινοβουλευτική εξουσία.¹⁸⁰ Στις 5 Νοεμβρίου

¹⁷⁴ Ωστόσο, η εν λόγω διάταξη, με την οποία περικόπτονται οι αποδοχές των Εφημερίων-υπαλλήλων ή συνταξιούχων που αντιστοιχούν στην εφημεριακή τους θέση, έχει κριθεί, ως της αντιθέσεώς της στην αρχή της ισότητας (άρθ. 4 Σ), αντισυνταγματική, βλ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Κανονισμοί, σελ.329

¹⁷⁵ Βλ. Άρθρο 4 της Υ.Α. 2/73045/0022/2-1-2004 (Ε.τ.Κ. Β'17) που ρυθμίζει τα σχετικά με την μισθοδοσία των κληρικών υπαλλήλων και καθηγητών, Σ.τ.Ε. 999/2005, 1513/2007 Τμ. Στ' και 1889/2007 Τμ. Στ' σε ΝΟΜΟΣ και Β.Χ. ΤΡΟΜΠΟΥΚΗ, Έσοδα και Φορολόγηση, υποσ.73 σελ. 613. Για τη θέση της Εκκλησίας όσον αφορά τη "διπλοθεσία" και την ανάγκη των κληρικών να κάνουν δύο δουλειές για βιοποριστικούς λόγους βλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Η εκκλησιαστική περιουσία, σελ.24-26

¹⁷⁶ Βλ. λεπτομερώς §12

¹⁷⁷ «Τα του βαθμολογίου, της μισθοδοσίας και της συνταξιοδότησεως των Εφημερίων των ενοριακών Ιερών Ναών διέπονται από τις εκάστοτε ισχύουσες σχετικές διατάξεις (άρθρο 38 παρ. 1 του Ν. 590/1977).»

¹⁷⁸ Βλ. υποσ. 150 και επιπλέον σε ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Κανονισμοί, σελ.330

¹⁷⁹ Βλ. ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, Η μισθοδοσία, σελ. 12-13

¹⁸⁰ Βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Μαθήματα, σελ. 143 και Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, Περίοδος ΙΖ', Σύνοδος Δ', Πρακτικά Αναθεώρησης του Συντάγματος <https://www.hellenicparliament.gr/Praktika/Anatheoriseis-Syntagmatos?pageNo=2>. (προσπελάστηκε 27/11/2020)

2018 κατατέθηκε η πρόταση της Κ.Ο. του ΣΥ.ΡΙΖ.Α για την συνταγματική αναθεώρηση, όπου στον Άξονα 2 (Διακριτότητα κράτους – Εκκλησίας) περιλαμβάνεται πρώτον αναγνώριση θρησκευτικής ουδετερότητας του Κράτους και δεύτερον πολιτικός όρκος.¹⁸¹

Το πρώτο αφορούσε την αναδιατύπωση και τον εκσυγχρονισμό του άρθρου 3, προκειμένου να κατοχυρωθεί ρητά η θρησκευτική ουδετερότητα του Κράτους, χωρίς όμως να θίγεται η αναγνώριση της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως αυτοκέφαλης και επικρατούσας¹⁸², ενώ παρέμενε η δογματική ένωση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και οι αναφορές στον Πατριαρχικό Τόμο του 1850 και τη Συνοδική Πράξη του 1928, ενώ απαλείφονται τα όργανα διοίκησης της Εκκλησίας και η εγγύηση για την μετάφραση της Αγίας Γραφής. Η πρόταση συμπληρώνεται με την προσθήκη ερμηνευτικής δήλωσης «με την οποία διευκρινίζεται ότι ο όρος ‘επικρατούσα θρησκεία’ δεν αποτελεί αναγνώριση επίσημης κρατικής θρησκείας και, κυρίως, δεν συνεπάγεται δυσμενείς συνέπειες σε βάρος άλλων θρησκευμάτων και γενικότερα στην απόλαυση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας.¹⁸³

Στα πλαίσια των ανωτέρω σχεδίων του ΣΥ.ΡΙΖ.Α περί διακήρυξης ουδετερότητας του κράτους, ο Αλέξης Τσίπρας ήρθε σε συζητήσεις με τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών κ. Ιερώνυμο (Λιάπη) προκειμένου να συνάψουν συμφωνία για ζητήματα που αφορούσαν κυρίως την εκκλησιαστική περιουσία και την μισθοδοσία των κληρικών. Πραγματικά 06 Νοεμβρίου 2018 οι δύο τους προχώρησαν σε κοινό ανακοινωθέν προκειμένου να ενημερώσουν τον τόσο τον ελληνικό λαό όσο και τους υπόλοιπους Ιεράρχες για το πλαίσιο και τους όρους της συμφωνίας τους.¹⁸⁴ Η συμφωνία τους αποτελούνταν από 15 όρους σύμφωνα με τους οποίους το Κράτος αναγνωρίζει ότι μέχρι το 1939 οπότε εκδόθηκε ο αναγκαστικός νόμος 1731/1939 απέκτησε εκκλησιαστική περιουσία έναντι ανταλλάγματος που υπολείπεται της αξίας της ενώ η Εκκλησία παραιτείται από έναντι οποιασδήποτε άλλης αξίωσης για την εκκλησιαστική περιουσία που της δημεύτηκε.

¹⁸¹ Βλ. https://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?fromInsertedDate=02%2f11%2f2018&type=0_0_0_0_1&pageNo=1, σελ. 2., 27/11/2020

¹⁸² Για αντιδράσεις της Εκκλησίας βλ. Κ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ, Μητροπολίτου Κηφισίας, Αμαρουσίου και Ορωπού, *Μελετώμενες συνταγματικές αλλαγές και οι θέσεις της Εκκλησίας μας*, Εισηγήσεις Ένώπιον τής Έρας Συνόδου τής Ίεραρχίας τής Έκκλησίας τής Ελλάδος 4/10/2018

¹⁸³ Βλ. Π. ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ, Το θνησιγενές της συνταγματικής αναθεώρησης των σχέσεων κράτους – εκκλησίας στην Ελλάδα, σε Συλλογικό Έργο, Το Σύνταγμα εν εξελίξει, Εκδόσεις Σάκκουλας 2019, σελ. 581-616. Εδώ σελ. 606-607

¹⁸⁴ <https://www.cnn.gr/politiki/story/153679/oi-15-protaseis-tis-istorikis-symfonias-kratoys-ekklisias> 27/11/2018

Επιπλέον, αναγνωρίζει το Ελληνικό Δημόσιο ότι ανέλαβε τη μισθοδοσία του κλήρου, ως με ευρεία έννοια, αντάλλαγμα για την εκκλησιαστική περιουσία που απέκτησε και ότι οι κληρικοί δεν θα νοούνται στο εξής ως δημόσιοι υπάλληλοι και ως εκ τούτου διαγράφονται από την Ενιαία Αρχή Πληρωμών. Τέλος, το Ελληνικό Δημόσιο δεσμεύεται ότι θα καταβάλλει ετησίως στην Εκκλησία με μορφή επιδότησης ποσό αντίστοιχο με το σημερινό κόστος μισθοδοσίας των εν ενεργεία ιερέων, το οποίο θα αναπροσαρμόζεται ανάλογα με τις μισθολογικές μεταβολές του Ελληνικού Δημοσίου και Η ετήσια επιδότηση θα καταβάλλεται σε ειδικό ταμείο της Εκκλησίας και προορίζεται αποκλειστικά για τη μισθοδοσία των κληρικών, με αποκλειστική ευθύνη της Εκκλησίας της Ελλάδος και σχετική εποπτεία των αρμόδιων ελεγκτικών κρατικών αρχών.¹⁸⁵

Σύμφωνα με την Πολιτεία και το Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων θα παρέμενε αμετάβλητο και δεν θα θιγόταν σε καμία περίπτωση το υπηρεσιακό καθεστώς και η μονιμότητα των εφημερίων, το ύψος των αποδοχών τους το οποίο θα εξακολουθούσε να καθορίζεται από το ενιαίο μισθολόγιο και ο τρόπος και χρόνος καταβολής των αποδοχών το κληρικών. Μάλιστα για να δελεάσει περισσότερο την Διαρκή Ιερά Σύνοδο στα πλαίσια του διαλόγου μαζί της για την κατάρτιση της συμφωνίας προέβαλε τα ως θετικά σημεία αυτής ότι θα ιδρυόταν ένα Ταμείο Μισθοδοσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος στο οποίο θα καταβαλόταν ετησίως από το κράτος, σε αναγνώριση υποχρέωσης που θα απορρέει από κυρωθείσα με νόμο Συμφωνία, η δαπάνη μισθοδοσίας του αριθμού των σήμερα μισθοδοτούμενων κληρικών,¹⁸⁶ ότι θα συνίστατο Μητρώο Κληρικών και Λαϊκών Υπαλλήλων της Εκκλησίας της Ελλάδος, το οποίο θα συγκέντρωνε το σύνολο όσων θα μισθοδοτούνταν από το Ταμείο και τέλος όλα τα παραπάνω δεν θα μπορούσαν να μεταβληθούν μονομερώς από την Πολιτεία.¹⁸⁷

Οι αντιδράσεις της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος ήταν πολλές. Για πολλούς η ανάληψη της μισθοδοσίας με Συμφωνία ήταν ένα ιδεολογικό δώρο του Κράτους προς

¹⁸⁵ <https://www.cnn.gr/politiki/story/153679/oi-15-protaseis-tis-istorikis-symfonias-kratoys-ekklisias> 27/11/2020

¹⁸⁶ Τα σχετικά ποσά δεσμεύονται, υπό τον αυστηρό έλεγχο του Ελεγκτικού Συνεδρίου, κατ' αποκλειστικότητα για τη μισθοδοσία του κλήρου, η οποία θα ενεργείται δια της Ενιαίας Αρχής Πληρωμής.

¹⁸⁷ <https://government.gov.gr/schedio-ilopiisis-tis-simfonias-politias-ekklisias/> 27/11/2020

την πολιτεία με σκοπό την διακοπή της πλήρους χειραφέτησης και αυτοδιοίκησης της Εκκλησίας και την διατήρηση μίας γλυκιάς εξάρτησης από αυτό.¹⁸⁸

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

Ο βιοπορισμός και η μισθοδοσία του εφημεριακού κλήρου είναι ένα φλέγον ζήτημα, το οποίο βρίσκεται από την δημιουργία του νεότερου Ελληνικού κράτους στο επίκεντρο των συζητήσεων που αφορούν τις σχέσεις Εκκλησίας-Κράτους. Πέρασε διά πυρός και σιδήρου μέχρι η Πολιτεία να αποφασίσει τελικά το 2004 να κάνει μέρος του ετήσιου προϋπολογισμού της την μισθοδοσία των ιερέων της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας της Ελλάδος.

Κατά την Καινή Διαθήκη και τους Ιερούς Κανόνες της Εκκλησίας οι κληρικοί οι οποίοι είχαν σκοπό να μεταδώσουν απερίσπαστοι την Θεία Χάρη έπρεπε να πληρώνονται από το ποίμνιο τους. Μόνο αν αυτό δεν ήταν εφικτό τους επιτρεπόταν και κάτω από πολύ συγκεκριμένες προϋποθέσεις, να ασκούν παράλληλα κάποιο επάγγελμα προκειμένου να κερδίζουν τα προς το ζην.

Με την δημιουργία του νεότερου Ελληνικού Κράτους η Εκκλησία χρειάστηκε να συνεισφέρει ένα πολύ μεγάλο μέρος της περιουσίας της με σκοπό την υποστήριξη του Εθνοαπελευθερωτικού Αγώνα των Ελλήνων, οι οποίοι λόγω του Τουρκικού ζυγού και του πολέμου αδυνατούσαν να βιοποριστούν. Έτσι το 1822 το νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος με την σύμφωνη γνώμη της ίδιας της Εκκλησίας πραγματοποίησε τον πρώτο εσωτερικό δανεισμό παίρνοντας χρήματα από τον Ιερό Κλήρο και χρησιμοποιώντας τα Ιερά Σκεύη προς Νομισματοκοπεία. Ως αποτέλεσμα αυτού και ως ανταπόδοση της βοήθειας της Εκκλησίας προς το Κράτος ψηφίστηκε το 1829 Ψήφισμα το οποίο προέβλεπε την δημιουργία ενός ειδικού ταμείου του «Γαζοφυλακείου» στο οποίο θα συλλέγονταν οι καρποί από την μοναστηριακή και εκκλησιαστική περιουσία προς χρηματοδότηση των αναγκών του Ιερατείου.

Στην συνέχεια, με την έλευση της Αντιβασιλείας στην Ελλάδα η Εκκλησία αποδυναμώθηκε και κανονικά και οικονομικά. Η απότομη κανονική και διοικητική

¹⁸⁸ Βλ. Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Η συνταγματική αναθεώρηση και το ζήτημα της θρησκευτικής ουδετερότητας, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θρησκευτικής Ελευθερίας – Επίκαιρα Νομικά Ζητήματα, Εκδόσεις Σάκκουλας 2019, σελ.8-9

αποκοπή από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η επιβολή της παρουσίας βασιλικού Επιτρόπου κατά τις συνεδριάσεις της Ιεράς Συνόδου και η επιθυμία της Κυβέρνησης για έλεγχο του εκκλησιαστικού οργανισμού και του μεγαλύτερου μέρους της περιουσίας του ήταν μερικά από τα χαρακτηριστικά της περιόδου. Η Αντιβασιλεία για να πετύχει τον σκοπό της διακρίνει την εκκλησιαστική περιουσία σε μοναστηριακή και ενοριακή. Την διαχείριση της μοναστηριακής περιουσίας θα την αναλάμβανε το παλαιό Εκκλησιαστικό Ταμείο ενώ για την διαχείριση της ενοριακής κάθε ενορία θα σχημάτιζε ένα συμβούλιο το οποίο θα αποτελούνταν από κληρικούς και λαϊκούς. Ένας από τους σκοπούς των ενοριακών ταμείων θα ήταν και η μισθοδοσία των κληρικών της ενορίας. Επομένως, η κάθε ενορία ήταν υπεύθυνη για τον βιοπορισμό των εφημερίων της. Τέλος, την περίοδο αυτή πραγματοποιήθηκε μία ακόμη ουσιαστική αφαίμαξη της μοναστηριακής περιουσίας αφού δημεύτηκαν τα $\frac{3}{4}$ αυτής, χωρίς την εκπλήρωση του σκοπού της που ήταν η αρωγή των λειτουργών της Εκκλησίας.

Προς αποφυγή των ίδιων λαθών ο Ελευθέριος Βενιζέλος θέλοντας να δείξει ένα περισσότερο φιλοεκκλησιαστικό πρόσωπο δημιούργησε το Γενικό Εκκλησιαστικό Ταμείο, σκοπός του οποίου θα ήταν η μισθοδοσία των Αρχιερέων και εφόσον ήταν δυνατό η μισθοδοσία των εφημερίων. Μέρος των εσόδων του Ταμείου πλην την ενοριακής εισφοράς, ήταν το 25~45% των ετησίων εσόδων των ενοριών. Η κακή διαχείριση, όμως, η ασυνεπής συλλογή των προβλεπόμενων εισφορών, η απροθυμία καταβολής της ενοριακής εισφοράς αλλά και η αλλαγή στάσης απέναντι στην Εκκλησία λόγω του αναθέματος σε βάρος των βενιζελικών οδήγησε σε ναυάγιο του εγχειρήματος.

Η αλλαγή που έφερε το 1930 στα εκκλησιαστικά πράγματα ήταν η δημιουργία του ΟΔΕΠ, καθολικού διαδόχου του Γενικού Εκκλησιαστικού Ταμείου, προς κάλυψη της μισθοδοσίας των Αρχιερέων και Ιεροκύρηκων και μερική κάλυψη της μισθοδοσίας του εφημεριακού κλήρου. Τα αποθεματικά του ΟΔΕΠ και του ΤΑΚΕ ήταν λιγοστά με αποτέλεσμα για ακόμα μία φορά να μην μπορούν να καλύψουν την μισθοδοσία των κληρικών.

Ως αντιστάθμισμα αυτού το 1945 ψηφίστηκε ο ΑΝ536/1945 με τον οποίο πρώτη φορά επισήμως θεσπίστηκε η ανάληψη της μισθοδοσίας του εφημεριακού κλήρου κατά ένα ποσοστό από την Πολιτεία, ενώ απαγορεύτηκε η πληρωμή των κληρικών σε είδος. Πόροι του ειδικού λογαριασμού που δημιούργησε ο ΑΝ ήταν η ειδική εισφορά όλων

των Ναών ποσοστού 25% επί των ακαθάριστων εσόδων τους, η οποία θα καταβαλλόταν ανά τρίμηνο και δεύτερον η ενοριακή εισφορά των πιστών. Το έλλειμα των ενοριακών εισφορών ερχόταν πλέον να καλύψει το Κράτος αναλαμβάνοντας με αυτό τον τρόπο την δαπάνη της μισθοδοσίας. Με το πέρασμα των ετών παρατηρήθηκε το φαινόμενο το Κράτος να πληρώνει εξ' ολοκλήρου τους εφημερίους από τον προϋπολογισμό του, αφού η ενοριακές εισφορές ήταν μηδαμινές.

Ένα πολύ μεγάλο μέρος της περιουσίας της έχασε η Εκκλησία το 1952 μετά την απαλλοτρίωση της μοναστηριακής περιουσίας. Η απαλλοτρίωση αυτή θεωρήθηκε ως μία «Σύμβαση» που σύναψε το Ελληνικό Κράτος με την Εκκλησία με όρους από την μία την μεταβίβαση μεγάλου μέρους της ακίνητης περιουσίας της με αντάλλαγμα, από την άλλη, την ανάληψη από το Δημόσιο της υποχρέωσης να συντηρεί τους κληρικούς της. Μάλιστα, το Κράτος υποσχέθηκε ότι αυτή θα ήταν η τελευταία φορά που δημεύει περιουσία της Εκκλησίας προς κάλυψη των αναγκών του και για κανένα λόγο και αιτία δεν θα μπορεί να αρνηθεί την καταβολή της μισθοδοσίας άνευ της επιστροφής της τεράστιας περιουσίας που κατά καιρούς δήμευσε. Η δήμευση όμως του 1952 δεν ήταν ποτέ μία ρητή σύμβαση, μόνο ως άτυπη συμφωνία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί.

Με την άνοδο στην εξουσία των Συνταγματαρχών η μισθοδοσία του κλήρου τίθεται ως ζήτημα προσδιορισμού της νομικής φύσης των μισθολογικών αποδοχών του κλήρου, αφού η ίδια η Εκκλησία ζητούσε τέλεια και πλήρη προς τους δημοσίους υπαλλήλους εξομοίωση όσον αφορά τις αποδοχές, την εξέλιξη, την προαγωγή και την περιθάλψη. Η απάντηση της Πολιτείας ήρθε με τον ΑΝ469//1968 με τον οποίο εισάγεται η σύνδεση των μισθολογικών κατηγοριών των εφημερίων με το βαθμολόγιο των δημοσίων υπαλλήλων και όλα αυτά χωρίς το Κράτος να έχει αναλάβει εξ' ολοκλήρου την μισθοδοσία των εφημερίων.

Πρώτη φορά που το Κράτος προχωρεί σε μία τέτοια ρύθμιση είναι το 2004 επί κυβερνήσεως Κωνσταντίνου Σημίτη. Πότε όμως αυτή η ρύθμιση δεν σήμαινε ότι οι κληρικοί εξομοιώθηκαν με τους δημοσίους υπάλληλους, αφού σύμφωνα με πολυάριθμες αποφάσεις του ΣτΕ προέχει η θρησκευτική φύση των καθηκόντων τους και ως εκ τούτου δεν εμπίπτουν στις περιοριστικές διατάξεις των άρθρων 103Σ και 104Σ.

Τέλος, τα μνημονιακά χρόνια που ακολούθησαν δεν πραγματοποιήθηκε καμία ουσιαστική μεταρρύθμιση στο ζήτημα της μισθοδοσίας, το μόνον ότι πλέον

εντάχθηκαν οι κληρικοί στο Ενιαίο Μισθολόγιο και πλέον υπάρχει περιορισμός στον αριθμό των χειροτονιών που μπορούν να πραγματοποιηθούν.

Κάνοντας αυτήν την ιστορική αναδρομή στα πεπραγμένα που αφορούσαν στο ζήτημα της μισθοδοσίας του εφημεριακού κλήρου, συνειδητοποιούμε ότι είναι ένα ζήτημα που επηρεάζεται ευθέως από το πλαίσιο των σχέσεων Εκκλησίας-Κράτους και κυρίως από τον σκοπό της εκάστοτε κυβέρνησης να χειραγωγήσει την Εκκλησία προκαλώντας την οικονομική της εξάρτηση από το Κράτος. Και, σε αυτό το σημείο, γεννώνται τα εξής δύο ερωτήματα, είναι υποχρεωμένο το Κράτος βάση του Συντάγματος να μεριμνά για την μισθοδοσία των κληρικών και δεύτερον σε μία υποτιθέμενη αναθεώρηση του Συντάγματος το ισχύον καθεστώς μπορεί να τροποποιηθεί;

Όπως προαναφέραμε, για μεγάλο μέρος των διοικούντων την Εκκλησία το Κράτος είναι υποχρεωμένο να συντηρεί οικονομικά τους κληρικούς ως αντιστάθμισμά της περιουσίας που της δήμευσε ανά περιόδους. Επιπλέον, προσπαθεί να ανεξαρτητοποιήσει την συγκεκριμένη υποχρέωση από το άρθρο 3Σ και τον όρο «Επικρατούσα Θρησκεία» που αυτό περιέχει, και αυτό διότι το γεγονός αυτό θα σήμαινε ότι το Κράτος δείχνει μία προτίμηση και συμπάθεια προς την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος. Βέβαια, ως προς αυτό θα μπορούσαμε να πούμε ότι αν θεωρήσουμε ότι όντως το Κράτος έχει αναλάβει τη μισθοδοσία των κληρικών ως ανταπόδοση των όσων της έχει δώσει αυτομάτως η Εκκλησία παραιτείται από κάθε δικαίωμα διεκδίκησης της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας της.

Από την άλλη πλευρά η θεωρία υποστηρίζει ότι η μισθοδοσία των κληρικών βρίσκεται έρεισμα στο άρθρο 13Σ. Σύμφωνα με αυτό το Κράτος έχει θετική υποχρέωση να μεριμνά ώστε κάθε γνωστή θρησκεία στην Ελλάδα να λειτουργεί απερίσπαστα. Έτσι στα πλαίσια αυτής της υποχρέωσης μεριμνά για τον βιοπορισμό των λειτουργών της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ελλάδος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., - Οι Κανονισμοί «Περί Εφημερίων και Διακόνων» των Εκκλησιών Ελλάδος (230/2012) και Κρήτης (1/2013): Συγκριτική Επισκόπηση, Τιμητικός Τόμος για τα 50 χρόνια των Τακτικών Διοικητικών Δικαστών, Ένωση Διοικητικών Δικαστών, 2015 σελ.323-346,

- Εκκλησιαστική περιουσία: (και πάλι) επί θύραις, Εφημερίδα Καθημερινή, 13/12/2019, <https://www.kathimerini.gr/opinion/1056062/ekklisiastiki-perioysia-kai-pali-epi-thyrais/>, (27-10-2020)

ΒΑΜΒΑΚΙΔΗΣ Γ., - Εφημερίδα Εφημέριος (2)2012, σελ. 30-32,

-Εφημερίδα Εφημέριος (3)2012, σελ.31-32

ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ Ε., *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας με ή χωρίς την αναθεώρηση του Συντάγματος*, Νομοκανονικά 1/2017, σελ.9-20.

ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ ΔΙΔΥΜΟΤΕΙΧΟΥ, Μύθοι και πραγματικότητες επί του θέματος της σχέσεως Εκκλησίας και Πολιτείας εν όψει της Συνταγματικής Αναθεώρησης, Εισήγηση ενώπιον της ΙΣΙ, 04.10.2017, Θεολογία, (1)2018, σελ. 63επ.,

ΔΩΡΟΘΕΟΥ ΛΑΡΙΣΗΣ, *Η εξέλιξις του αναπαλλοτρίωτου της εκκλησιαστικής περιουσίας μέχρι σήμερα*, Αθήναι, 1951

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., *Απαντήσεις σε ερωτήματα δογματικά: Ιερωσύνη*, εκδ. Αποστολική Διακονία, 1997, σελ. 172-178

ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ Β΄, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, *Εκκλησιαστική περιουσία και Μισθοδοσία του κλήρου*, Αθήναι, 2012

- Η μισθοδοσία του εφημεριακού κλήρου στην Ελλάδα, Εκδ. Κρήνη, Αθήνα 2015

ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, Α – Εκκλησιαστική περιουσία- Μερικές Αλήθειες, Ανακινωθέν Ι.Μ. Πειραιώς, 2013

ΚΡΕΜΠΕΝΙΟΣ Δ., Η νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας επί εκκλησιαστικών ζητημάτων υπό το ισχύον Σύνταγμα, 2018, Βιβλιοθήκη Εκκλησιαστικού Δικαίου – Β΄ Μελέτες, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, 2018

ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Ι., - Η Διαπάλη Νομιμότητας και Κανονικότητας και η Θεμελίωση της Εναρμονίσεως τους, Εκδόσεις Αντωνίου Ν. Σάκκουλα Αθήνα 1994

- Συνέχειες και ασυνέχειες στις νομοθετικές παρεμβάσεις των κυβερνήσεων Βενιζέλου σε εκκλησιαστικά ζητήματα, Νομοκανονικά 2/2018, Εκδόσεις Σάκκουλας

- Μαθήματα Εκκλησιαστικού Δικαίου (με τη συνεργασία Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ), Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2020

ΚΟΝΤΗΣ Α, Η κληρονομική διαδοχή των ορθόδοξων μοναχών στην Ελληνική Επικράτεια κατά το ισχύον δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλας, 2012

ΚΥΡΙΑΛΟΥ, Μητροπολίτου Κηφισίας, Αμαρουσίου και Ωρωπού, *Μελετώμενες συνταγματικές αλλαγές και οι θέσεις της Εκκλησίας μας*, Εισηγήσεις Ένώπιον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος 4/10/2018

ΜΕΛΕΤΙΟΣ Μητροπολίτης Κυθήρων, Εισηγήσεις ενώπιον της Σ.Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 1963

ΜΗΤΡΑΛΕΞΗΣ Σ, Η μισθοδοσία του κλήρου και η συνάρτησή της με την εκκλησιαστική περιουσία, ΙΝΣΠΟΛ 2016

ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ Δ., - Η Προέχουσα θέση των εφημερίων ως θρησκευτικών λειτουργιών», Επιστημονική Επέτειος, Αρμενόπουλος 2004, σελ. 25-37

- Ο βιοπορισμός του κλήρου κατά τις επιταγές της Καινής Διαθήκης, Κόσμος – Επιστημονικό Περιοδικό του Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2016

- Ο βιοπορισμός και η παράλληλη εργασία των κληρικών κατά τους ιερούς κανόνες, Κόσμος – Επιστημονικό Περιοδικό του Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2017

ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ Κ., Τα σωζόμενα Εκκλησιαστικά Συγγράμματα, τόμοι .Β΄ - Γ΄, Αθήνα, 1864

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Θ, Το νομοθετικό καθεστώς και οι σχέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Κράτος : δεδομένα και παρανοήσεις, Νομοκανονικά 2/2017, σελ. 29-67

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ., - Το φορολογικό καθεστώς των Θρησκευμάτων Φορολογική Ισότητα και Θρησκευτική Ελευθερία, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2005

- Η συνταγματική αναθεώρηση και το ζήτημα της θρησκευτικής ουδετερότητας, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θρησκευτικής Ελευθερία – Επίκαιρα Νομικά Ζητήματα, Εκδόσεις Σάκκουλας 2019

- Η ιδιαίτερη φορολογική μεταχείριση των θρησκευμάτων, Αρμενόπουλος, 6/2020, 953-969

ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ Ε.Π, Τα οικονομικά του έγγαμου κλήρου στο Βυζάντιο, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1986

ΠΥΛΗΣ Κ. Οι μισθολογικές αποδοχές και η σύνταξη γήρατος του Κλήρου, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2020

ΡΑΛΛΗΣ Γ.Α. και **Μ. ΠΟΤΛΗΣ**, Σύνταγμα των Θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων και των ιερών οικουμενικών και τοπικών συνόδων και των κατά μέρος αγίων πατέρων..., τ.2, Αθήνησιν: Εκ της τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος, 1852-1859

ΣΠΕΝΤΖΑΣ Σ, Οι ανυπέρβλητες οικονομικές ανάγκες/πιέσεις της επανάστασης και ο προσανατολισμός προς τον εξωτερικό δανεισμό, σε Συλλογικό Έργο, Δημόσια Οικονομικά και Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλας 2013, σελ 477-513

ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Θ, - Σχέσεις Κράτους Εκκλησίας, Συλλογικό Έργο, Η πρόκληση της Αναθεώρησης του Συντάγματος, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2013, σελ. 195-198

- Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλας, 2018

ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ Μ, Το σύστημα των διακριτών ρόλων, εφημερίδα Κυριακάτικη, 30.10.2005

ΤΡΟΜΠΟΥΚΗΣ Β.Χ., Τα έσοδα και η φορολόγηση του κλήρου, ΕπιστΕπετ Ανώτατης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Βελλάς Ιωαννίνων, τ. Ε' (2009), σ. 599-628,

- Σχόλια στην ΣτΕ 4018/2012, Νομοκανονικά 2013, σελ. 116 – 117

ΤΡΩΙΑΝΟΣ Σ.Ν.-Γ.Α.ΠΟΥΛΗΣ, Εκκλησιαστικό Δίκαιο, 2η Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σακκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 2003

ΤΣΙΡΩΝΗΣ Θ, Εκκλησία Πολιτευομένη - ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1913-1941) Εκδόσεις. Επίκεντρο, Αθήνα 2010

ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ Α., Οι οικονομικές διαστάσεις των σχέσεων Εκκλησίας-Κράτους - Φορολόγηση και χρηματοδότηση της εκκλησίας από το Κράτος στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, ΙΝΣΠΟΛ 2014

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Η Εκκλησία της Ελλάδος επί τη 1900η επετείο ιδρύσεως αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου, Περιοδικό Θεο-λογία, Τόμος ΚΔ', Τεύχος Γ

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΠΑΤΡΩΝ, Η ποιμαντική της Εκκλησίας στην εποχή των μνημονίων, Εισήγηση ενώπιον της ΙΣΙ, 02.10.2012, <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/eisigiseis.htm>, σελ. 32 (27/11/2020)

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΣΑΒΒΑΤΟΥ Σεβασμιότατος Μητροπολίτης Μεσσηνίας Ομιλία, Νομοκανονικά 1/2019, σελ. 18-27

ΦΟΥΝΤΕΛΑΚΗ Π, Το θνησιγενές της συνταγματικής αναθεώρησης των σχέσεων κράτους – εκκλησίας στην Ελλάδα, σε Συλλογικό Έργο, Το Σύνταγμα εν εξελίξει, Εκδόσεις Σάκκουλας 2019, σελ. 581-616.